

ამ წიგნის შინაარსი

თავი—I. შიწის მფლობელნი და შიწის მომქმედნი.—აწნაურები
და კლესები.... გვ. 3—19

სხვა და სხვა გვარი აზნაურები 3—8. აზნაურების მეუ-
რნეობა და ოჯახობა 8—10 სხვა და სხვა გვარი გლეხები
10—13. სოფელი და სოფლის მოხელეები-მამასახლისი და
გზირი 13—16. გლეხის საკუთრება და ფუძე 16—17. გადა-
სახადები ფუძეს ედო 17—18. მამულ-დედული და გლეხის
მეურნეობა 18—19.

თავი—II. ვაჭრები და სელოსნები.—მრეწველობა და აღებ-
მიცემობა 19—45

ქალაქები და ქ. ტფილისის აღწერილობა 19—21. დავით
აღმაშენებელის მოღვაწეობა ახლად აღებულ ტფილისში აღე-
ბმიცემობის გასაფართოებლად 21—23. ქალაქის მოხელეები.
ამირა, ციხის თავი, და შურტა 23—24. ქალაქის ბერები
24—25. ვაჭრები 25—26. მკოვრე 26—27 ვაჭრები და
დიდვაჭრები 27—28. ქარაზნები და რა ნივთები და საქონე-
ლი შემოჰქონდათ უცხოეთიდან 29—31. საქართველოს ში-
ნაური აღებმიცემობა 31—32. სყიდვა-გაყიდვის წესრიგი
32—33. საქართველოს მე-XII ს. ფართო აღებმიცემობა
ჰქონდა 33. საკრედიტო დაწესებულება—ორტალი 33—35.
ვალის წიგნი და პირობები 35—37. ხელოსნები და სხვა და
სხვანაირი ხელობა 37—40. ამქრობა 40—41. წიგნების შე-
ზადება და გაყიდვა 41—45.

თავი—III. საქართველოს სამეფოს საფინანსო წესწყო-
ბილება. 45—59

სახელმწიფო გადასახადები და გადასახადების ამკრეთი მო-
ხელეები 46. შესავალი და შეუვალობა 46—47. სხვა და
სხვა გვარი გადასახადები და ბეგარა 47—48. ბაჟი 48—49.
სახიდე და საკოვრე 49. სამხედრო ალაფი, საპატრონო ფანჯი-
აჟი 49—50. ხარაჯა, რამდენი ხარაჯა შემოსდიოდა საქართვე-
ლოს ყოველწლივ თამარ მეფის დროს 50—52. სახელმწიფოს
შემოსავალ-გასავალის ყოველწლიური ხარჯთ-აღრიცხვა 56—
57. რა ზიანი მოსდიოდა საქართველოს სახელმწიფო ხაზინას
ეკლესიისათვის შუეალობის წყალობით 53—4 და დიდებულ-
თათვის სახარაჯო ქვეყნების გაცემით 54—55. სად იყო სა-
ხელმწიფო საკურკლეები 55—56. რაზე იხარჯებოდა სახელ-
მწიფო შემოსავალი—59.

თავი IV.—საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა 59—85

საქართველოს მდგომარეობა VI—VIII ს., არაბების ბატონობა 59—61. ბიზანტიელების შემოსევა და ქვეყნის აოხრება 61—63 შემოიღობა 63 ალპარსლანის ნაწარმოება და სელჯუქიანთა შემოსევისაგან საქართველოს მოსახლეობის ამოვარდნა, დიდი თოვლი და წყალდიდობა 63—66. საშინელი მიწისძვრა და პრაქტიკული ხალხის დაზოგვა 67. დავით აღმაშენებლის ბრძნული მოღვაწეობა, საქართველოს აღდგენის ცდა და ნაყოფიერი შედეგი 67 70 ძველმოსილობითა და დიდებულ ხარაჯით გატაცებულ საქართველოს სამხედრო დასის მოუფიქრებელი და მრუდე პოლიტიკა, მეტის მეტი მოლაშქრეობა 70—73 მაშინდელ მოღვაწეებს საქართველოს ბრწყინვალე მდგომარეობა თავის ბრუს ახვევდა 73. საქართველოში გასაოჯარი სიმდიდრე ტრიალებდა 73. რამდენი მცხოვრები იყო მე VIII ს. საქართველოში 74—77. მოსახლეობის სიხშირე 77—78. რამდენი მცხოვრები იყო მე XI ს. და 1740 წ. და 1770 წ. და რამდენად იმატა მცხოვრებთა რიცხვმა მე XI—XIII ს. 78—81. საქართველოს უზომო და განმაცვიფრებელი სიმდიდრე საღს ეკონომიურს ნიადაგზე არ იყო დამოკიდებული 81. მონღოლების ბატონობა და მძიმე ხარჯობა 82—83. ამ ხარაჯობის შედეგი, საქართველოს ეკონომიური დაცემა და საშინელი ქონებრივი განსაცდელი 83—85.

თავი V. საფასე და საზომი 85—110

რა და რა ფული ტრიალებდა უძველეს დროს საქართველოში 86—87. ქართულ ფულების შემოღება მე-VI ს. 87. არაბების ტფილისში მოქრილი ფულები 87—88. მე-XI—XIII ს. ქართული ფულები 88—91. რა და რა უცხო ქვეყნების ფულები ტრიალებდა ამავე დროს განმავლობაში 91—93. ქართულ ვერცხლის ფულის წონა 93—94. ვერცხლისა და ოქროს ფულის ფასი უცხოეთში 94—95 და საქართველოში 95—97. განფენილებისა საზომი 97—99. საწყაეები 99—102, 104—106. წონის საზომი 102—104. იმდროინდელი ფასები 106.—110.

სარჩევი.

3—6

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ახნაური	გვ. 3—4	საკელმწიფო	47
გვარიანი	4	„ ყოველთა წელთა	47
„ მსახურეული	4	გამოსაღებელი	18
„ დიდა	5	გზანი ქვაფენილნი	23
მიცირე	5	გლები	10
მსახური	5	„ არა მემამულე	12
„ მემამულე	5	„ გარეთმოსული	12
„ მოსაკარგავე	5	„ ფუძედ	16
„ ციხიანი	5	კომლად	16
„ უციხო	5	განთავისუფლება ეკლესიათა	54
ახნაურის კაცები	8	განძი	86
„ მსახურები	8	გრივი	99, 104
„ მეკურკლე ქალი	8	დავაება ქეყენისა	39
„ მსახური დედაკაცი	8	დანგი	92
„ მხევალი	8	დარბაზით გამოსულნი ეკლისუფა-	
აირი	95	ლნი	16
ამირა	23	დაურეება სამართლითა	16
ამირად კელდასხმული	23	დაკრელება	39
ანეული	18	დედული	18
ასარვა	19	დიკა	19
აფი ბაღდადური	30	დრაბა	92, 99, 100
ალვირი თათრული სადაფით შე-		დრაქანი	92
მკული	30	დუკატი	91, 92
აჯოჯვა	19	დლიური	97
ბალასანი	30	ვალის წიგ. და სარგებელი	35—36
ბაეი	18	ვაკრობა განძად და პირუტყვად	32
ბეგარა	46, 18	ვაკრულად დაფასება	33
ბეგარა და გამოსავალის და-		დოდ ვაქარი	25, 27, 28
ღება	16	ვენახი	19, 32
ბოსტანი	19	ახალნერგი ვენახი	19
ბოტინატი	91, 92	ვერცხლი	90
ბროლი	31	ზანქანი	30
ბეე	15, 26—27	ზარდახა	30
გალატოზი	38	ზარქაში	30
გალატოზთა უხუცესი	38	ზედწერილი	86
გამოსავალი	47	ზომა ფულისა	95
„ სასეფო	47	ზოხის შებმა	48

თეთრი . . .	91	„ სარწყავი	18
თვალ-მარგალიტი	30	„ ურწყავი	18
იაგუნდი	30	მიწის ნაკვეთი	98
ლაგამი	31	„ ნახევარი	98
ლალი	30	„ ვენაქად აშენება	17
„ ბაღახანური	30	ნასყიდი მიწა ყოვლითურთ	
ლარი	30	უბეგროფ არს	48
ლიტრა 99,100,102,103,104		მიწის მხითვად მიცემა	13
კაბიჭი . . . 99,100 — 104		მკვიდრთაგანი თბილისისა	23
სეფე კაბიჭი	101	მკაზმავი, მკაზმელი	43
კალაპოტი	39	მკერვალი	40
კალაპოტის შედგმა	39	მნიშვნელი	44
„ გამოყრა .	39	მნუსხველი	43
კალოში მკათედი	9	მოღი	99
კამარა	31,43	მოედანი	21
კამარათა მწერალი .	43	მოლარენი	46
კარასეული	106	მომგებელი	44
კენჩხი	106	მორთმეული კელოსანთაგან	46
კვერცხული მკანი ბერძული.	31	„ საკურკლით	46
კირი	32	მოსაკარგვე	7
კირთხურო	38	მოქალაქენი	25
კოკა	104	მმოსველი, შემმოსველი	43
„ მონასტრული დიდი	104	მოღესვა	39
კონსტანტინატი	91,92	მონაგები	56
კოკობა . . .	105	მოსთვლა	19
კუბასტი ბერძული	31	მოკიქვა	39
კულუხი	18,47	მოხატვა	39
მამითადი	19	მუშაკი	39
მამული	18	მუშკი	30
მატყლი . . .	30	მჩხრეკელი	42
„ ალექსანდრიით ვაქართაგან-		მწერალი .	42
მოღებული	33	მკედელი	40
მაკირეებელი	7	მხატვარი	43
მდაბიონი	10	ნათალი	56
მეგოდრენი .	46	ნადირებული კელითა თჳსითა.	40
მესაბანჯარენი	46	ნაკალოები	32
მეულუფენი .	40	ნასყიდობის წიგნი	32
მეხამლე	40	ნასყიდობის მოწმენი	32
მეჯამენი	46	ნატყვენავი	56
მეჯინიბენი .	46	ორტალი	33 — 5
მიხდი ცხენისა	82	ოქრომკედლები	40
მიწა . . .	16,98	ოქრონემსული	40
„ კორდთა გაუტრეხელი	18	ოქროცურვებული	40
უხმარი	18		
„ თავი	18		

ყოველ გვარი ბერძული ოქრო		უსასყიდლოდ	41
ქსოვილები	31	ფანჯიაქი	46 — 9
პერპერა	91	ფასი სრული	32
რთველი	19	ფასით შეჯერება	32
საბეგროდ გაცემა	8	სრული ფასის მიღება	32
სადაფი	30	მოფასებული ჩემთს	32
სადილეგო	21	ფასი წიგნებისა	45
საეპრო ერისკრება	33	ფეკეი	19
საზომი	97	ფირუზი	30
საკაბალოდ გაცემა	9	ფოლადი	30
საკოშრე	26, 48	ფული	36
საკრამანგი	31	ფულის ზეფწერილი	36
სამოსელი	31	„ ხატი	36
სამუშაო	48	„ კედაი	39
საპალნე	105	ფუნდუკი	23
საპიტრონო	48	ფუძე	16
სამსახური დაპირებითი	48	„ სრული	17
საეკლესიო	18	ფუძესა ზედა ზოოხის შებმა	17, 48
„ სამეფო	18	ქალამანი	31
სარგო	58	ქალაქი	19, 20
სასახლე ადგილენი	21	ქალაქები, ციხეები და სოფ-	
საფასე	33, 85, 86	ლები საკუთარი და სანახევრო.	55
საფასე ემცირებოდა	33	„ სახარაჯო	55
საყაენო	82	ქალაქი „ტახტისა შესანახავად	
საწუნე	19	და გასამაგრებლად დაქერი-	
საწყაეი	85	ლი	57
სახიდე	48	ქალაქის საკურკლედ და სახლად	
სახლკარი	18	დამკვიდრება	22
სახნისი	31	ქალაქის ბერები	24
სელი	31	„ თავადი	23
სოფლები	32	ქ. ფური	30
სოფლიონი	10	ქვა	32
სოფლის მამასახლი	13	კვითხურო	38
სურხა	48	ქუაბი	31
სტავრაჲ ბერძული	31	ქულბაქები	21
ტაბასტა და სომხური	31	ლალა	18, 47
ტალმა	82	„ ნაოთხალი	9
ტაშტი ბერძული	31	ყადი	26
ტურფა	30	ყალანი	85
ტყაეი ხარისა	31	ყანა	32, 98
ტყე	32	„ სახიარო	18
უნაგირი	31	ყანის ნახევარი	98
„ ოქროჯთა დაზარხოჯთა მო-		შაქარი	30
კედილი	31	შემოსავალი	55
ურემი ლენო	105	„ ყოვლისა სამეფოსა	52, 55

შემზადება ადგილისა	39	ხარაზი	40
შემოსეა	42	ხარაჯა	47,50
შენობები ქვითკირისა .	38	ხარჯობა აწინდელისა დებისაჲ	83
- ხისა .	38	ხატნი	31,43
ოქსართულიანი	39	ბერძული	31
შესავალი	46	და კამარანი საბერძნეთით-	
შესულაჲ კელისუფალთა	47	გან მოქანილნი	43
შესავალად და საკილისუფლოდ		ხელი	38
გახდენა .	46	ხვარბალი	18
შეუვალი	47	წინდა და საეროზო	19
შეუვალობა	53	ხილის ნახევარი	9
შურტა	23,24	ხილნარი	19
შეშლა (ფასზე)	33	ხოდბუნი	18
ძღვენი სოფლისაგან	82	ხუროთმოძღვარი	38
ცალი	105	კელოსნები	46
ციხე სთავი	23	კიდნი	20,23
ცხენი	31	ჯოხი პალანკურდნითა	31
ქიქა	106	ჯუბაჩა	30,31

საქართველოს ეკონომიკური ისტორია

საქართველუს ეკონომიური ისტორია

თავი პირველი

მიწის მფლობელნი და მიწის მომკმედნი.—აზნაურები და გლეხები.

უძველეს ხანაში ქართველებმა არ იცოდნენ, რა იყო წოდებრივი უთანასწორობა. ეს მე-IX საუკ. ქართველმა ისტორიკოსმა ლეონტი მროველმაც იცის და ახსოვს, რომ ერთ დროს ქართველები თავისუფალი იყვნენ მდგომარეობისა და შეძლების განურჩევლად. წოდებრივ დამოკიდებულების პირველი კვალი პირველ საუკუნის დასაწყისს უკვე ემჩნევა, ეს ნათლად სჩანს ბერძნების გამოჩენილ გეოგრაფის სტრაბონის აღწერილობიდან. მაგრამ ამ დროს მარტო მეფის, ანუ მამასახლისის საგვარეულოსა ჰყავდა ყმები, რომელნიც მიწაზედ ისხდნენ და მათ ქირნახულით და ყოველგვარ შემოსავლით ემსახურებოდნენ (ამის შესახებ ცნობები იხ. ჩემს გამოკვლევაში: *Государст. строй древн. Грузии и Армении, том I*). სამწუხაროდ, არავითარი წყაროები არ მოიპოვება შემდეგ დროის შესახებ, რომ მეცნიერს შეესწავლა, თუ როგორ მოხდა, რომ ყმობა საყოველთაო და საზოგადო მოვლენად და დაწესებულებად გადაიქცა, ანუ როგორ დამყარდა საქართველოში წოდებრივი უთანასწორობა. ჩვენი საისტორიო მასალები მხოლოდ იმ დროინდელ საქართველოს შესახებ გვაძლევენ ექვ მიუტანელ ცნობებს, როცა ერი უკვე გარკვეულ წოდებებად იყო დაყოფილი. მე-IX—XIII ს.—ში საქართველოს ერთი კლასიც არ მოიძებნებოდა, მთიან ადგილების გარდა, სადაც აზნაურები არა ყოფილიყვნენ. ქართლის ცხო-

ვრებაში მოხსენებულნი არიან, მაგალითად, შემდეგი მაზრების აზნაურნი: ქართლისანი (ზ. ჭიჭინაძის გამოც. გვ. 293, 294, 315, 427), ჰერეთ-კახეთისანი (ibid. 294, 310, 326, 351, 427, 429), ტაოელნი (ibid. 315, 317, 318), მესხნი (ibid. 295, 327, 426, 427), შავშნი (ibid. 343), აფხაზეთისანი (ibid. 301) და სომხეთისანი (ibid. 427). ერთს ჩემს თხზულებაში (Государ. стройъ др. Грузіи. и др. Арменіи, томъ I) გამოვარკვეე, რომ აზნაურობა უძველეს ხანაში გვაროვნობითი თვისებაზე იყო დამოკიდებული, განსაკუთრებით დიდგვარიანობაზე. ამ დიდგვარიან აზნაურებს ჩაუვარდათ ხელში ქვეყნის გამგეობის უფლება მას შემდეგ, როცა სპარსეთის სასანელოთა გვარის მეფეებმა საქართველოში მეფობა მოსპეს. ეს პოლიტიკური ძალა აზნაურებს მეფობის აღდგენამდე ხელში ეპყრათ და შემდეგ ხანებშიც, ქართველ ხელმწიფეების დროსაც, ცდილობდნენ იგი კვლავინდებურად შეენარჩუნებინათ; მათს ცდას სრულებით უნაყოფოდ და ამაოდ არ ჩაუვლია. ეს აზნაურები გვარიან აზნაურებად იწოდებოდნენ და შესაძლებელია, რომ ისინი ძველ მამასახლისთა გვარების ჩამომავალნი ყოფილიყვნენ. როცა საქართველოში მეფობა განახლდა და გვარიანი აზნაურები თავიანთ უპირატესობის შერჩენისათვის ებრძოდნენ მეფეებს, მაშინ უკანასკნელებმა დააწინაურეს თავიანთი ერთგული მოხელეები, რომელთაც თავდაპირველად მცირედი თანამდებობა ექირათ, მაგრამ მეფეების მიერ თანდათან ამაღლებულ და განდიდებულ იქმნენ, რომ ერთგულ და მორჩილ ხელის უფლებსა ჰქონოდათ სამეფოს გამგეობისა და მართვის საქმე და გვარიან აზნაურებს მეფის ღალატი ველარ მოეხერხებინათ. ასეთ უგვარო, მაგრამ ნამსახურებ მოხელეებს ქართველი მეფეები აზნაურობასაც უწყალობებდნენ ხოლმე და მამულებითაც უხვად აჯილდოვებდნენ. ამნაირად შესდგა აზნაურთა ახალი ჯგუფი, რომელთაც მსახურეულ აზნაურებს ეძახდნენ ხოლმე (იხ. ამის შესახებ ჩემი გამოკვლევა „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“). რასაკვირველია, ამ მსახურ აზნაურებს და გვარიან

აზნაურებს შორის დიდი შური და მტრობა არსებობდა და უკანასკნელნი ახლად გააზნაურებულ გვარის შვილებს თავის ტოლად არასგზით არ ჩასთვლიდნენ, იმიტომ რომ თითონ გვარიანი და დიდი აზნაურები ბრძანდებოდნენ, ისინი კი—უგვარო და მცირე აზნაურები. მაშასადამე აზნაურობა და აზნაური იყო ხოლმე დიდი და მცირე (იხ. შიო-მღვ. ისტ. საბ. გვ. 28, 1202 წ. საბუთი), გვარიანი და მსახურეულა ანუ მსახური. რასაკვირველია, როცა დიდგვარიანი აზნაური იმავე დროს მსახურეულიც იყო, მაშინ იგი უფრო ამადლდებოდა და პატივი მოემატებოდა. ასეთ დიდებულ აზნაურებს თითონაც თავიანთი ხელქვეითი ანუ მსახური აზნაურები ჰყავდათ; მაგალითად, ვაჰანის მონასტრის დამაარსებელი ერისთავთ ერისთავი მხარგრძელი იხსენიებს „ჩვენისა სსხდისა აზნაური და თუნდა მსახური... ნამსახური იყოს და სსხდითა აზნაურის შვილი“ (შიო-მღვ. ისტ. საბ. 41). ასეთი დიდებულ აზნაურის მსახური აზნაური, ცხადია, ღირსებითაც დაბლა იდგა და ვერც მეფის მსახურ აზნაურს და ვერც გვარიანს ვერ შეედრებოდა. საბუთებიდანა სჩანს, რომ გვარიან და მსახურეულ აზნაურებს გარდა ზოგი აზნაური „მემაჟულედ“ ითვლებოდა, ზოგი კიდევ „მოსკარგავედ“. მეფე გიორგი II თავის 1072 წელს შიო-მღვიმისადმი ნაწყალობებ სიგელში ამბობს: „აწ ვინცა ჰნაზოთ ბრძანებაჲ და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ ერისთავთა, ერისთავთა, აზნაურთა მემაჟულეთა და მოსკარგავეთა და ყოველთა საქმის მოქმედთა დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშალავთ“ (შიო-მღვ. ისტ. საბ. 12). უეჭველია, მემაჟულე აზნაურებად გვარიანნი და დიდგვარიანი აზნაურები უნდა ყოფილიყვნენ, რომელთაც საგვარეულო საკუთრება, მამა-პაპეულად დამკვიდრებული ჰქონდათ. ქართულ საისტორიო წყაროებში, სახელდობრ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში, აღნიშნულნი არიან აგრედვე „უმრავლესნი აზნაურნი ტაოსა, რომელნიმე ცხესთა და რომელნიმე უცხისნი“ (ე. თაყაიშვილის გამოც. სამი ისტ. ქრონიკა). მაშასადამე, ზოგი აზნაურები

ციხიანი ყოფილან, ციხე-სიმაგრეები ჰქონიათ საკუთრებად, ზოგნი კიდევ უციხონი ბრძანებულან. უეჭველია, ციხიანი აზნაურები მემამულეებად იქნებოდნენ. ჩვენამდის მოაღწია მცხეთის საკათალიკოზო სამწყსოს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურთა ნუსხამ და იქ, მართლაც, თითოეულ გვარის შესახებ ნათქვამია, მამულის გარდა საკუთარი ციხე აქვსო (იხ. Д. Баградзе. Археол. путеш. по Гүрїи и Аджарѣ, გვ. 79 და შემდეგი). მაგრამ ამ საბუთის ძალით მკვლევარს არ შეუძლიან ის დასკვნა გამოიყვანოს, ვითომც თითოეულ მემამულე აზნაურს აუცილებლად ციხე უნდა ჰქონოდა და ციხიანად ითვლებოდა. მსოფლდ დიდგვარიან აზნაურებს ექნებოდათ საკუთარი ციხეები, მცირე და მსახურ აზნაურებს, თუ მათ მეფისაგან ციხისთაფობის თანამდებობა, ან ციხის პატრონობა ნაწყალობევი არა ჰქონდათ, ციხეები არ ეკირებოდათ. ზემოაღნიშნულ სამცხე-საათაბაგოს საკათალიკოზო სამწყსოს ნუსხაშიაც სწორედ მხოლოდ დიდგვარიანები არიან ჩამოთვლილნი და იმის გამოა აღნიშნული, რომ ციხეები აქვთო.

ვინ იყვნენ „მოსაკარგავე აზნაურნი“, რომელნიც მემამულე აზნაურებთან ერთად არიან მოხსენებულნი? მოსკატრგავე აზნაურები, რასაკვირველია, მემამულისაგან განსხვავებული ყოფილან, თორემ მეფე გიორგი II თავის სიგელში მათ ცალკე რად დაასახელებდა. „მოსაკარგავე სხვის დაკარგული საქონელიაო“, ამბობს ბ. ნ. ურბნელი თავისს საინტერესო გამოკვლევაში—„ათაბაგნი ბეჟა და აღბულა და მათი სამართალი“ (გვ. 214) და ეტყობა ეს სიტყვა დაკარგვისაგან ჰგონია ნაწარმოები. მაგრამ, მგონი, რომ უნდა სცდებოდეს. ამ სიტყვის ახსნა ძალიან ძნელია და ჯერჯერობით მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება მის მნიშვნელობის გამორკვევა. საბოლოო რბელიანი საკარგავს განსაგებელადა ხსნის, ალბად „განკარგვისაგან“ აწარმოებს. ქართლის ცხოვრებაში დავით აღმაშენებლის ისტორიაში ერთი წინადადება მოიპოვება, რომლის საშუალებით შესაძლებელია ამ სიტყვის მნიშვნელობა დაახლოვებითა მინც შევიტყოთ. ისტორიკოსი ამბობს: მეფემ გა-

ნათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ ლავრანი მოსკარგავთა მკვირებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოელისა ჭირისა და ბეგრისაგან, რათა თავისუფალთ სამლო მსახურება მიუპყრან ღმერთსაო (გვ. 373). „მოსაკარგავ“-ის მნიშვნელობის გამოსარკვევად საჭიროა, რომ ამ წინადადების აზრი ნათლად გაეთვალისწინოთ. მწერალი მოგვითხრობს, დავით აღმაშენებელს მარტო მონასტრები კი არ გაუნთავისუფლებია ბეგარა და გადასახადისაგან, არამედ მღვდლებიც, — რომ მარტო ღმერთზე ფიქრობდნენ და ზას მხოლოსა ემსახურებოდნენო. ამიტომ წინადადების შინაარსიდან სჩანს, რომ წინადადების პირველ ნახევრის — გაანთავისუფლა „მოსკარგავთა მკვირებელთაგან“ — მეორე ნახევრის — გაანთავისუფლა „ყოელისა ჭირისა და ბეგრისაგან“-ს უდრის. „ქირი და ბეგარა“ ერთი და იგივეა, ანუ გადასახადსა და ბეგარას ეთანასწორება. ესლა „მოსაკარგავე მაქირებელს“ რომ დავაკვირდეთ, მაქირებელი, რასაკვირველია, „ქირის“ ამღებს ანუ ამკრეთს უნდა ნიშნავდეს; ამგვარად ეს სახელი გადასახადების მომკრებ მოხელეს ერქმოდა; მაშასადამე „მოსკარგავე“ ბეგრის განმკარგველს ანუ მომწესრიგებელს უდრის. ერთი სიტყვით ზე' ამოყვანილ წინადადებიდან სჩანს, რომ საგადასახადო დაწესებულებათა მოხელე უნდა ყოფილიყო, ხოლო ამისდამხედვეთ „აზნაური მოსაკარგავე“ მოხელე აზნაურს, ანუ მეფის მსახურ აზნაურსა ნიშნავს. იგი, რასაკვირველია, არც თუ დიდი მამულის პატრონი იქნებოდა და მემამულე და გვარიან აზნაურების წრეს დაშორებული უნდა ყოფილიყო.

წოდებრივ მდგომარეობას რომ თავი დავანებოთ, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და შეძლებით ყველაზე მაღლა, უეჭველია, ის დიდგვარიანი აზნაური იდგებოდა, რომელიც მსახურეული იყო და საპატიო სახელმწიფო ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები, იმიტომ რომ საქართველოს მეფეები უხუცესად აჯილდოვებდნენ ხოლმე მოხელეებს. მაგრამ არც უგვარო, მეფის ერთგულ სამსახურით დაწინაურებული მოხელეები ჩა-

მოუვარდებოდნენ შეძლებითა და პატივით გვარიან აზნაურებს, რომელნიც საპატიო სახელმწიფო სამსახურს მოკლებული იყვნენ. მეფენი არაფერს არა ზოგავდნენ, რომ მათი მომხრე მოხელეები ყველაფრით მჯობნი ყოფილიყვნენ თავიანთ მეტოქე დიდგვარიან აზნაურებზე და დიდძალ მამულებს უწყალობებდნენ ხოლმე (იხ. „ქართ. ცხ.“ 407—8). მაშასადამე, შეძლებით უგვარო დიდებული ხელისუფლები დიდგვარიან აზნაურებს არ ჩამოუვარდებოდნენ. სამწუხაროდ, ჩვენ საისტორიო და იურიდიულ წყაროებში თითქმის არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ როგორ აწარმოებდნენ მემამულენი თავიანთ საქმეებს, როგორ ამუშავებდნენ მიწას. „გრიგოლ ხანძთელის“ ცხოვრებაში ორიოდ აღაგი მოიპოვება, სადაც დიდებულ აზნაურის მეურნეობაზეა სიტყვა ჩამოგდებული, მაგრამ ისიც მეტად ბუნდად, გაკერით. აზნაურს „თავის კაცები“ ჰყავდა (გრიგოლ ხანძთელის ცა, გვ. კე, პროფ. ნ. მარჩის გამოცემა), რომელნიც მას საკუთარ „ტაძარში ახლდენ“ ხოლმე (ibid. გვ. კე), და „მსახურების“ სახელი ერქვათ (ibid. გვ. ივ). მამაკაცებს გარდა „მსახური დედაკაცებიც“ ჰყავდათ ხოლმე აზნაურებს (ibid. გვ. ლე). გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან სჩანს, რომ მთავრის, ანუ ერისთავის სახლში მეურნეობის გამგეობას ქალს აბარებდნენ ხოლმე. მას „მეჭურჭლე ქალს“ ეძახდნენ და ყველაფერი თვლით ჰქონდა მიცემული და თვლითვე უნდა ჩაებარებინა, როცა სამსახურს თავს დაანებებდა (ibid. გვ. ნზ). მექურჭლე ქალს ხელქვეითი „მსეელები“ ჰყავდა (ibid. გვ. ნვ, ნზ). ზოგჯერ, როცა ქმარი შინ არ იყო ხოლმე, ცოლი განაგებდა მამულის საქმეს (ibid. ნა). სამწუხაროდ, როგორ უძღვებოდნენ აზნაურები ზენა-თესვის საქმეს, ამის გამორკვევა მასალების უქონლობის გამო მეტად ძნელია. საბუთებიდან სჩანს მხოლოდ, რომ ზოგი მამულის პატრონი თავის მამულის თითონ-კი არ ამუშავებდა, არამედ გლეხებს აძლევდა ხოლმე მოსახენელად გადაკრილ პირობით. მიწის იჯარით გაცემას მაშინ „საბეგრძო კაცემას“ ეძახდნენ (ნიკორწმინდის მე-XI ს.).

სიგელი, ქრონ. II, 47, 48), ანუ კიდევ „საკაბალოდ მიცემას“ (ibid. 48).*) ერის თამარ მეფის დროინდელ შიო-მღვიმის სიგელში აღნიშნულია „ღალა ნათხადი“ (შიო-მღვ. ისტ. საბ. 24). ყოველთვის, ყოველშემთხვევაში და ყველგან ასე იყო, თუ სხვათრივ, საბუთებიდან არა სჩანს. ერის 1265 წლის სიგელში აღნიშნულია, რომ ვენახებზე „პატრონს“ ხილსა ნასევაძსა“ აძლევდნენ (ქრონიკ. II, 153). ასე იყო თუ არა ჩვეულებრივ, სხვა საბუთებიდან არა სჩანს. როცა მოსაველს გასალეწავად აძლევდნენ, გამოსაველის მეთადი წილი მღეწავისა იყო. ერის შიო-მღვიმის სიგელში ნათქვამია: „თუ (ი)**) გრივი გამოვიდეს, ცხრა გრივი პატრონსა და შეათე ცხევერელთა“-ო (შიო-მღვ. ისტ. ს. 2). სამწუხაროდ, სხვა წყაროები არავითარ მასალებს არ გვაწვდიან, ჩვეულებრივ ამგვარი პირობა იყო, თუ არა? ამას გარდა მეშამულე თავის სამეურნეო საქმეში „მამითადი“-თაც სარგებლობდა ხოლმე (რკონის 1259 წლის სიგ., ქრონ. II, 135 და შიო-მღვ. 1250—60 წ. სიგ., ქრონ. II, 151). ჩვენ ვიცით, რომ დავით-აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს დიდებულ აზნაურებსა და მოხელეებს დიდი შეძლება უნდა ჰქონოდათ; მართო სახელო და ნაბობები მიწები, ზოგჯერ მთელი ქვეყნებიც კი სრულებით საკმარისი იყო, რომ აუარებელი ქონება შეეძინა ადამიანს, მაგრამ ამ საკითხს ჩვენ გამოკვლევის საგანთან პირდაპირი კავშირი არა აქვს. საჭიროა ვიცოდეთ, რამდენად შეძლებული იყო უბრალო, გვარიანი აზნაური, რომელსაც მოხელეობით ზურგი გამაგრებული არა ჰქონდა. პირდაპირი ცნობები ამის შესახებ ჩვენ არ მოგვეპოვება. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში გაქოთქმულია ერთი მოსაზრება, რომელიც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ, რა შეძლება ჰქონდა მე XI ს. ქართულ ოჯახს. ცხოვრების აეტორი ამბობს: არა უმეტარ ხარ შეილთა ზრდასა... რა-

*) კ ა ბ ა ლ ა არაბული სიტყვაა და იჯარით გაცემასა ნიშნავს.

**) აქ „ი“ (10) შემთხვევით იქნება გამოტოვებული და ჩვენ წინადადების შინაარსის მიხედვით ვუმატებთ.

მეთუ უკეთუ ვას განუმრავლდენ შვილნი უფროს რიცხვსა, ვითარ
 არს შჯდისა გინა რჯისა, რაზომ მდიდარი იყოს დიდსა ქირსა და
 ურვასა შთავარდების, სოლო უკეთუ გლახაკი იყოს ყოვლითურთ
 მწარე არს ცხოვრება მისი და აღსაკესე ყაბითა (საეკლესიო მუზ.
 გამოც. გვ. 326) ცხადია, დიდი შეძლების პატრონი არ უნ-
 და იყოს ის კაცი, რომელსაც შვილ შვილზე მეტის გაზრდა
 ჭირსა და ურვაში ჩააგდეს. მე-IX სეკ., როცა საქართველო
 ჯერ კიდევ გაძლიერებული არ იყო, როგორც ეტყობა დიდ-
 აზნაურსაგ-კი ჭონება მოჭარბებული არა ჭქონია, თორემ განა
 დიდის აბაულასადის ცოლი ბერებს მუყაითს მკას დაუშლიდა?
 „მართალია, ჩემი ქმარი ერთს ღლიურს ნამკალს დაგპირდათ,
 მაგრამ თქვენ ისე მარდად მიადექით, რომ ლამის საღამომ-
 დის მთელი ყანა გაათავოთო“ (გრიგოლ ხანძთელის ცა, ibid.
 გვ. 51).

აზნაურებს პირდაპირი დამოკიდებულება სოფლის გლე-
 ხებთანა ჰქონდათ. რომ უკეთესად გავითვალისწინოთ, რა
 ნაირად და რაზე იყო დამყარებული ეს დამოკიდებულება,
 საჭიროა თავდაპირველად გლეხების უფლებბრივი და ეკონო-
 მიური მდგომარეობა შევიწწავლოთ.

სიტყვა გლეხი ძველი ქართული სიტყვაა: განსვენებულმა
 მეცნიერმა მ. ბროსემ აღნიშნა უკვე, რომ სომხური სიტყვა
 գրեհիկ („გრეჰიკ“) ქართულ სიტყვას გლეხს მიეგვანება
 (Description Gèogr. de la Géorgie, გვ. 9). გლეხებს,
 რაკი ისინი სოფლად და დაბებში სცხოვრობდნენ ხოლმე,
 სოფლიონი ერისკაცნი, (გრიგ. ხანძთ. ცა, ია), ანუ კა-
 ცნი „მდაბიონი“ (ibid. გვ. 51) ერქვათ. თავისუფალი იყო
 ეს „მსოფლიო“ და „მდაბიო“ ხალხი, თუ არა? საერთო
 პასუხის მიცემა, რასაკვირველია, არ შეიძლება: ზოგი თავი-
 სუფალი იყო, ზოგი კიდევ ყმებამდე ითვლებოდა. დავდაპირ-
 ველად ჩვენ იმის საბუთებს მოვიყვანთ, რომ საქართველოში
 მე-IX—XIII ს. თავისუფალი გლეხები არსებობდნენ. რო-
 ცა ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძე აშოტ კურაპალატის
 შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრების ამბავს მოგვითხრობს, აღნი-

შნაეს, რომ არაბების შემდეგ იქ მცირედლა დაშთეს კაცი ადგილ-ადგილ, ხოლო დაშთომილთა მათ მკვიდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულით და სიყვარულითაო (თაყაიშვილის სამი ისტ. ქრ. გვ. 52). ჩვენა ვხედავთ, რომ შაქშეთის ხალხი სრულებით თავისუფალია და როგორც უნდა ისე სწყვეტს თავის ბედილბაღს. მაგრამ შეიძლება ექვი დაიბადოს, იქნებ ხალხი ამ ქვეყანაში იმიტომ არის თავისუფალი, რომ არაბებმა ნაცარტუტედ აქციეს იგი, ერი დააწიოკეს და მემამულენი ამოსწყვიტესო. ისტორიკოსი თითონვე ამბობს „ქვეი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედლა სოფელთასაო (idid გვ. 52 და გრიგოლ ხანძ. ცა, გვ. ა).

გსთქვით ზემომოყვანილი ცნობა მართლაც დიდი ნდობის ღირსი არ არის, თუმცა-კი ძნელი სათიქრებელია, რომ ყველა მემამულეები ერთბაშად ამოეწყვიტათ არაბებს. ჩვენ მოვიტანთ სხვა რამდენიმე საბუთს, რომლებიდანაც სჩანს, რომ გლეხი მიწის სრული მესაკუთრეა, მაშასადამე მებატონისაგან დამოუკიდებელი და თავისუფალია. ნიკორწმინდის მე XI-ს. სიგელში სახელდობრ ნათქვამია: ჯინქარაის ძისა გლეხისაგან ვიჟიდე ნათხაღი ვენახისაჲ. ჩვეუნთანა ედვა და დავისაკუთრე და მივეც ზროხაჲ... მუნვე მეტეხარას ჯინჯინობისაგან ვიჟიდე ვენახი, ჩვენსა გლეხსათანა ედვა და მივეც ფური... (ქრონიკები II. 45) საწირისვე ღრთის მშობლისა გლეხისაგან ვაჟიდე ვენახა და მივეც ფური“-ო (თ. ჟორდანია. ქრონიკები II, 48). ყველა ეს გლეხები მამულის სრული მატარებლები არიან, თავიანთ ქონებას თავისნებისამებრ ჰყდიან. შეიძლება მხოლოდ უკანასკნელი გლეხი იყო ეკლესიის ყმა იმიტომ, რომ მას მყიდველი ღრთის მშობლის გლეხს უძახის, მაგრამ ისიც მამულის მესაკუთრე ყოფილა. ჩვენამდის მოაღწია ერთმა 1250-60 წ. სიგელმა კიდევ, სადაც მოხსენებულია თავისუფლად მოსიარულე გლეხი, რომელიც სავენახე ადგილებს იღებს გასაშენებლად და თავის ოფლითა ცხოვრობს. სიგელში სწერია: „რუეთს საკურთხეელისა სავლესისა ვენახსა ზედა კანნი ეინი სხდომად ივენეს აჲა მემაჟლენი მაწა ვენახად აჲაჟენა და იგინი კანნი კა

დ. წავიდე. (შიო-მღვ. ისტ. საბ. 59). ყურადღების ღირსია აქ ის ცნობა, რომ ვენახის გამშენებელნი არამემაშულენი უფილან, ე. ი. ის მიწა, რომელიც მონასტრისაგან გასაშენებლად აუღიათ, მათი საკუთრება არა ყოფილა, და როცა თავიანთი პირობა აუსრულებიათ და უეჭველია შრომის ფასი მიუღიათ, სხვა ადგილას წასულან. ერთი სიტყვით ისინი თავისუფალი გლეხები არიან, სან ერთგან იღებენ მიწას სავენახოდ, სან მეორე ადგილას და თავიანთ შრომით თავს ირჩენენ. ამგვარივე „გარეთი მოსული“ გლეხი თამარ მეფის შიო-მღვიმისადმი 1202 წ. ნაწყალობებ სიგელშიაც არის მოხსენებული (ibid. გვ. 27). მაშასადამე ჩვენ დავრწმუნდით, რომ საქართველოში მე-IX—XIII ს. თავისუფალი გლეხები იყვნენ.

მაგრამ ზემო-მოყვანილ საბუთებშიც შეგვხვდა ცნობები ყმების შესახებაც, მაგალითად საეკლესიო გლეხების შესახებ. იქ, სადაც ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია „მუნვე მეტეხარას ჯინჯინოძისაგან ვიყიდე ვენახი ჩვენსა გლეხსათა ედუაო,“ მოხსენებულია „ღაისმშობლის კლესი“. რაკი ეს უკანასკნელი ვენახსა ჰყიდის, ეტყობა იგი მისი საკუთრება იყო. მაშასადამე საეკლესიო ყმები შესაკუთრებები, ანუ მემამულეებიც იყვნენ. შიო-მღვიმისადმი 1202 წ. ნაბოძებ სიგელში მოხსენებულია სამეფო გლეხი, რომელსაც სასეფოს ეძახდნენ (შიო-მღვიმის ისტ. საბ. 26) და იქიდანა სჩანს, რომ სასეფო გლეხებსაც საკუთრება ჰქონიათ. იქ პირდაპირ არის ნათქვამი: ესე მიწანა... ვენახი ჰქონდეთ მათ გლეხთაო, (ibid. 27). რომ სასეფო და საეკლესიო ყმებს საკუთრება ჰქონდათ, იმითი მტკიცდება, რომ შეწირვის დროს მათ „მათიოა სახლითა მამუღითა ნასყიდითა და უსყიდითა სწირავდნენ (ibid. 27). იყვნენ აგრედვე საბატონო, ანუ აზნაურების ყმებიც, მაგრამ მათ შესახებ იმ დროინდელი ცნობები ძალიან ცოტა მოიპოვება.

საბუთებიდან სჩანს, რომ ყველა უმა გლეხები არა უფილან მემამულეებად, იყვნენ ისტინიც, რომელთაც პატრონები ჰყიდდნენ ცალ-ცალკე უმამულოდ. უეჭველია, ამათ საკუთრება არ ექნებოდათ. მაგალითად ნიკორწმინდის სიგელში სწერია: ვარაზეაჩემ შე-

მოსწირა ძისა მისისათჳს ფუთს გლეხი: მ:.. წირქვალელისა ძემან შემოსწირა გლეხი: ბ: და მას თანა შემოატანეს ჯორი: ძოლოჲ: ა: ხრმალი: ა: (ქრონიკები II, 45)... შქმერს ვიყა-დე შქჯლომსგან გლეხი: ა:.. ვიყიდე ცხილას გლეხი აბულახტარისაგან: ა: და მივეც ცხენი ხუადი ორი: სტავრაჲ კაბაჲ ა: ღრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: და ავშარაჲ რკინისაი“ (ibid. 48). ყველა ეს გლეხები კერძო ჰირების ემები არიან, იქნებ შემომელე აზნაურებისაც უფილიყვნენ და, როგორც სჩანს, უფლებას ძალიან მოკლებული ყოფილან იმიტომ, რომ მათ ისე ჰყდიან, ვითარცა საგანს და როგორც რომაელები ეძახდნენ, „instrumentum vocale“-ს წარმოადგენდნენ. ზემო მოყვანილ ნაწყვეტიდან სჩანს, რომ გლეხს სხვა და სხვა ფასი ჰქონდა, ზოგი ძვირად იყო ნაყიდი, ზოგი კიდევ ერთი ფურის ფასად. სამწუხაროდ, საბუთში აღნიშნული არ არის, რაზე იყო დამოკიდებული ამგვარი ფასების განსხვავება, პირად ღირსებაზე, თუ სხვა რაიმე მიზეზზე.

ყველა გლეხებს, მდგომარეობისა და შეძლების განურჩევლად „მსოფლიონს“ ეძახდნენ. მაგრამ რას წარმოადგენდა „სოფელი“, ვინ განაგებდა მას? ყველა „მსოფლიონი“ ერთ თვითმმართველ საზოგადოებას, ან საგამგეო ერთეულს შეადგენდა თუ არა? იქნებ თვითმმართველობა თავისუფალ გლეხებსა ჰქონოდათ, თორემ სასეფო, საეკლესიო და სააზნაურო გლეხებს, როგორც საბუთებიდან სჩანს, ამ დროს (IX—XIII) თვითმმართველობის ნიშანწყალიც არ ეტყობათ. სოფელში გამგედ „სოფლის მამასახლისი“ იყო. თუმცა ეს თანამდებობა პირველად გვხვდება ბაგრატ IV-ის კანონების ერთს ნაწყვეტში, რომელიც ათაბაგ ბექა და ალბულას სამართალშია შეტანილი. და შიო-მღვიმის 1227—30 წ. სიგელში (შიო-მღ. ისტ. საბ. 53—54), მაგრამ იგი უძველეს დროიდანვე არსებობდა საქართველოში და საგვარეულო წესწყობილების ნაშთად უნდა ჩაითვალოს (იხ. ჩემი Государ. строй др. Грузин и др. Арменин). მამასახლისის გარდა სოფლის გზირიც არის მოხსენებული ზემოდასახელებულ შიო-მღვიმის სიგელში (შიო-მღ ისტ. საბ. 54).

სწორედ ამ საბუთიდან სჩანს, რომ მამასახლისის მთელი სოფლის საქმეს არ განაგებდა და მას ეველა გლეხების საურაფი არ ეკითხებოდა. სამონასტრო და საეკლესიო ყმების საქმეებს მონასტრისა და სამღვდლოების მიერ დანიშნული გამგე, ანუ ხელისუფალი დაუბრუნებდა ხოლმე. თუ ჩვენი კაცი და მღვდის ჩამოეკიდნენო, ამბობს ქართლის ერისთავი გრიგოლ, ჩუენისა კაცისაგან სამართალი მამასახლისმან ჩუენმან აიღოს და მღუიმისა კაცისა თუკით შემღვმისა ხელისუფალმან აიღოს“-ო (შიო-მღ. ისტ. ს. 53). რაკი ამ სიტყვებს ქართლის ერისთავი სწერს, ამიტომ „ჩუენის კაცისაგან“, ან იმის საკუთარ ყმა-გლეხებს უნდა ნიშნავდეს, ან სააზნაურო და სასეფო ყმებს, რომელნიც მას, როგორც ქართლის უმთავრეს ხელისუფალს, ექვემდებარებოდნენ. რაკი საეკლესიო გლეხები ერისთავის მამასახლისს არ ექვემდებარებოდნენ, მამასადაჟი, არც შეიძლებოდა, რომ საეკლესიო ყმებს დანაჩენ სოფელელებთან საერთო სასოფლო დაწესებულება ჰქონოდათ. საბუთებიდან სჩანს, რომ „შემღვმის ხელისუფალი“ თვით ხატის გლეხების არჩეული-კი არა, არამედ მონასტრის (მამასახლისისა და ბერების) დაუბრუნელი კაცი იყო (ვაჰანის ძეგლი, თავი ე, შიო-მღ. ისტ. საბ. 39). ამ გვარად, იმ სოფლებში, სადაც გლეხები სხვა და სხვა დაწესებულებათა ყმებად ითვლებოდნენ, საერთო თვითმმართველობა არ არსებობდა. მაგრამ, იქნებ სასეფო და საბატონო ყმებსა ჰქონდათ თვითმმართველობა? ამ საკითხზე პასუხის მოცემა ძნელია. ერისთავის სიტყვები: „მამასახლისმან ჩუენმან“ (ibid. 53), „მამასახლისი ჩნი“ (ibid. 54)—მგონი, უნდა გვიჩვენებდეს, რომ სოფლის მამასახლისი ერისთავის დანიშნული უნდა ყოფილიყო და არა გლეხების არჩეული. მართლაც, სასეფო და საბატონო ყმების არჩეული რომ ყოფილიყო იგი, განა არჩევანში საეკლესიო ყმები-კი არ მიიღებდნენ მონაწილეობას, ან არა და, განა მათი სასამართლო და დასაურვებელი საქმე მამასახლისს არ ეკითხებოდა? საბუთებს ეტყობა, რომ სოფლის წესწყობილებაში IX—X-ს. გაცილებით უფრო ადრე ბევრი არსებითი ცვლილება უნდა მომხდარიყოს. ამის გამო ერთ დროს უძველესს

ხანაში, რასაკვირველია, სოფლებს სამამასახლისო თვითმმართველობა ექნებოდათ, მაგრამ IX—XIII საუკუნის შესახებ ამის დამამტკიცებელი საბუთები არ მოგვეპოვება. პირიქით, ჩვენ დავრწმუნდით, რომ სოფლის გლეხების მართვა-გამგეობა რამდენიმე ნაწილად იყო დაყოფილი ემების კუთვნილების დაგვარად: სამონასტრო გლეხებს ცალკე მმართველი ჰყავდათ თავზე დაყენებული, სასეთო და სააზნაურო ემებს ცალკე. ზემოთ გამოკვეთული იყო, რომ სსსმართლო საქმეები სოფლად გლეხებს შორის, საეკლესიო ემებს კარდა, სოფლის მამასახლისის ეკითხვოდა ხოლმე; მაგრამ ყოველთვის ასე არა ყოფილა. ბაგრატ მეფის კანონების ერთ ნაწილებიდან სჩანს, რომ სამოსამართლო მოვალეობა მას მხოლოდ მე-XI საუკუნეში ჩააბარეს. „ვინც მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნაყოფი კაცი იყოს, ან კარგი სოფლის მამასახლისი იყოს... ის დასვით ბჭედ“—თ (ათაბ. ბეჟა და აღბულას სამართალი, § 17). ბაგრატ მეფეს, ეტყობა, სასამართლოს წყობილება შეუცვლია და კერძოდ გლეხების შორის უთანხმოებათა გასარჩევად მამასახლისი დაუნიშნავს. მაგრამ მეფის სიტყვა—„კარგი“ მამასახლისი—გვაფიქრებინებს, რომ იქნებ მოსამართლე თითოეულ სოფელში-კი არ იჯდა, არამედ რამდენიმე სოფელში ერთი. ვინ იყო ხოლმე ჩვეულებრივ სოფლის მოსამართლედ, ვიდრე ბაგრატი ზემომოყვანილ წესს შემოიღებდა, საბუთებიდან არა სჩანს. საეკლესიო ემები საზოგადოდ კათალიკოზის სამართალს და მის მიერ დაყენებულ მოსამართლეს ექვემდებარებოდნენ. ეს ცხადადა სჩანს დავით აღმაშენებლის შიო-მღვიმისადმი ნაბოძებ ანდერძიდან (იხ. შიო-მღ. ისტ. საბ.); მაგრამ იქნებ ყოველთვის ასე არ ყოფილიყო. მხოლოდ ზოგიერთ მონასტრებს უშირატესობა მიანიჭებული ჰქონდათ საკათალიკოზო სამართლის მაგიერ თავთავიანთი „ბჭეები“ ჰყოლოდათ. შიო-მღვიმის მონასტერს ასეთი უფლება დავით აღმაშენებელმა უბოძა (ibid). როცა უთანხმოება და დაუ, ან სისხლი საეკლესიო და სასეთო, ან სააზნაურო ემებს შორის ჩამოკარდებოდა ხოლმე, მაშინ მამასახლისი და ხელისუფალი ერთად არჩევდნენ საქმეს და საერთო განჩენს

დადგენდნენ ხოლმე. მე-XIII საუკუნეში სოფლის მოსამართლეებს—მამასახლისს და ეკლესიის, ანუ მონასტრის ხელისუფალს თითონვე მოჰქუდნათ აღსრულებაში თავიანთი განაჩენი, ამას მაშინ სამართლის აღებას ანუ „სამართალითა დაურება“-ს ეძახდნენ (იხ. შიო-მლ. ისტ. საბ. გვ. 54, 1227—30 წ. სიგელი). მხოლოდ, როცა შეერთებულ სასამართლოს განაჩენი იყო ასასრულებელი, ან დასაურეველი, მაშინ ის მოსკლე იღებდა ხოლმე სამართალს, რომლის გლეხიც გამტუნდებოდა (ibid).

ზემოთ ჩვენ საზოგადოდ გლეხის საკუთრებაზე გვქონდა ლაპარაკი. ეხლა საკიროა ამ საკუთრების რაოდენობის, ან გლეხების ეკონომიურ მდგომარეობის გამორკვევას შევუდგეთ. იმ მიწას, რომელიც გლეხს ჩვეულებრივ ეჭირა ხოლმე და რომელზედაც იგი იჯდა, „ფუძე“-ს ეძახდნენ. შიო-მღვიმის მონასტრისათვის შეწირულ სიგელში ტახაძე ასახელებს. „ერთი ფუძე-გლეხი დაოთს ვაჟშამაისძე... (მწირ) ველოჲ მით ორიაჲ ფუძითა. ორი ესე მისა მიმდგომი ორი ფუძე-გლეხი“ (შიო-მლ. ისტ. საბ. გვ. 24). თამარ მეფისწყალობის წიგნში ნათქვამია: „მის წლისა... სათავესა ზედა გლეხი (სასეფო) ზის მიწად ერთი და კუამლად ორი“-ო! (შიო-მლ. ისტ. საბ. 26). კოტა ქვეით იმავ საბუთში სწერია: „გლეხი ფუძედ ერთი და კომლად ორიო“ (ibid. გვ. 28). მაშასადამე, ამ ორ წინადადებიდან უხედად სჩანს, რომ განსაზღვრულს რაოდენობის მიწას, რომელზედაც გლეხი იჯდა ხოლმე, „ფუძეს“ ეძახდნენ. რაკი ეს მასალები სასეფო გლეხებსაც შეეხება და საეკლესიოსაც, ეტყობა „ფუძე“ და „კომლი“ გლეხების საერთო ტერმინად უნდა ჩაითვალოს. რამოდენა იყო ეს ფუძე? ზემოთმოყვანილ მაგალითებიდან სჩანს, რომ ფუძის რაოდენობა კომლის რაოდენობაზე არ იყო დამოკიდებული, შეიძლება ერთ ფუძეზე ორი კომლი მჭიდროდ ერთის მაგიერ. ფუძე არ იცვლებოდა, ოჯახი-კი, შეიძლება, კომლობრივ გამრავლებულიყო. რამდენი დღიური იყო ფუძე, ამის გამორკვევა, რასაკვირველია, მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება. მწიგნობართუხუცესი და ვაზირი ანტონი ზემოაღნიშნულ ორ კომლად მცხოვრებ ერთ ფუძე გლეხის შესახებ

სწერს: „ამათ გლეხთა თრთავე სწორად მიჰსცენით მიწანი მონასტრისაგან სხალტბას სახელდებით ბოტკოს და დიდვალს დღისა ათისა და წყაროსა თაესა ღრისა დღისა და ვენახისა“-ო (შიომლ. ისტ. საბ. 28). მაშასადამე, ფუძე თორმეტ დღიურ მიწას და ვენახს უდრის, ანუ თითო კომლს ექვსი დღიური მიწა და ნასეკარი ვენახი ერგებოდა. იქნებ მონასტერმა ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივზე ცოტა მეტი მისცა, მაგრამ ამის კვალობაზე ფუძის რაოდენობის წარმოდგენა დაახლოებით მაინც შეიძლება. ამას „სრულ ფუძეს“ ეძახდნენ ხოლმე (ქრონიკ. II, 34). ჩვენა ვნახეთ, რომ ზოგჯერ ერთ ფუძეზე უკვე ორი კომლი იჯდა. 1250—60 წ. სიგელში „არა შემამუღე გლეხები“ არიან მოხსენებულნი, რომელთაც, ალბად, თავიანთი მიწა არა ჰქონიათ, ან აღარა ჰქოფნიდათ და სხვის მიწებს სავენახოდ იღებდნენ იჯარით. ეტყობა ფუძე ისე დაქუცმაცებული იყო, რომ დასამუშავებლად აღარა ღირდა და იძულებული იყვნენ სხვაგან წასულიყვნენ და იქ ეშოვათ ლუკმა პური. მაშასადამე, მე-XIII-ს., საქართველოში უკვე უმიწაწყოლო გლეხები ეოფილან, რომელმაც მუშაობით ირჩენდნენ თავსა. საბუთებიდან სჩანს, რომ ისინი მიწებს იღებდნენ ვენახის გასაშენებლად, ან კორდსა სტეხავდნენ, ე. ი. ახალ-სახნავ მიწებს აკეთებდნენ. ეს შიომღვიმის სიგელიდან მტკიცდება: „რუეთს საკურთხეველისა საგლეხოსა ვენახსა ზედა კაცნი ვინმე სსდომილ იყვნეს არა შემამუღენი. მიწაჲ ვენახად აქმენა და იგინი კაცნი კრდე წაჲიდეს. (შიომლ. ისტ. ს. 59). ვენახის გაშენებაში შემამუღეს ან ნასეკარი ვენახი უნდა მიეცა, ან თუღად დაეჯილდოებინა (ibid. გვ. 59, 60).

რაკი ფუძე გლეხის განსაზღვრულ მიწის რაოდენობას შეადგენდა, ამიტომ ფუძესევე იყო დადებული გადასახადიც. ეს გიორგი II-ის შემდეგ სიგელიდან მტკიცდება. „მოგუახსენა... იოანე ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსმან... სოფლისა აგარისა საქმე... რომელი ჩუენისა ზროხისა შებმაჲ ეღვა ფუძესა ზედა“ (1082 წ. შიომლ. ისტ. ს. 13). მაშასადამე, გადასახადი ფუძეს ეღვა. უეჭველია, მარტო ძროხის შებმა არ იქნებოდა ფუძეზე გაწერილი, სხვა გადასახადებიც ფუძეზე იქნებოდა დადებული.

მაინც და მაინც ჩვენ ვიცით, რომ კიქლა უმთავრესი გადასასვლელია და ხარჯი მაწას, უძრავ საკუთრებას აწვად. მართალია, ამის დასამტკიცებლად საბუთი სამღვდელთა კაცს შეეხება, მაგრამ უეჭველია, იგი ჩვეულებრივ წესს გვიხატავს,—არა მგონია რომ ამ მხრივ განსაკუთრებული რამ რიგი სამღვდელოებისათვის შემოეღოთ. რომ გადასახადი მიწას ეღება, შიო-მღვიმის შემდეგ სიგელიდან სჩანს: „შენ ზოსიმეს დედულსა, ზითვად მოცემულსა ზედა სტეფანეს მამულისაგან, რომელსა მსახური არაა ზედა აც მისსა წაცვალსა სტეფანე გარდაიხდის: საეკლესიოსა და სამეფოსა სამსახერსა — ეულესსა, ღალასა და უოველსავე გამოსაღებელსა, ჰაგრე მოცემულ არს ესე მიწაა ზითვად“ (შიო-მღ. ისტ. ს. 1250—60 წ.).

უძრავი ქონება „მამულისა“ და „დედულისაგან“ (შიო-მღ. 1250—60 წ. სიგელი, ხრონიკები II, 15) შესდგებოდა; მამულ-დედულს „სახლ-კარის“ (ibid. II, 151) გარდა მიწა შეადგენდა. მიწა სხვა და სხვა ნაირი იყო, ზოგი დაუმუშავებელი, ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე „კორდათა გუტეხელი“ და „ესმარი“ იყო (1250—60 წ. სიგ., შიო-მღ. ისტ. საბ. და ქრონიკები, II, 150), ან გაოხრებული, ამოვარდნილი „ჰარტასტი“ (ნიკორწმინდის XI-ს. სიგ., ქრონ. II, 45; 1245—50 წ. სიგ., ქრონ. II, 128); ზოგი კიდევ საუკეთესო მიწა, „თავ მიწა“-დ (XIII ს. წარწერა, ე. თაყაიშვილი, Археол. зап. I, 58) „ხოდაბუნად“ ითვლებოდა (რკონის 1259 წ. სიგ., ქრონ. II, 135, 136, 137). მიწები ორ უმთავრეს ჯგუფად განიყოფებოდა—„სარწყავ“ და „ურწყავად“ (1265 წ. სიგ., ქრონ. II, 153). საბუთებში აღნიშნულია ზღუდულის ნახნავი, რომელსაც „ჩეული“ ერქვა (შიო-მღ. ისტ. საბ. და შავთელის აბდულ მესია. პრ. მარარის გამოც. Два грыва. описца, 55, 3, 1).

სამეურნეო საქმეში მიწის მოქმედნი ზოგჯერ ერთი ერთმანეთს მიუღებოდნენ ხოლმე, ერთადა ხნადნენ, ასეთი ნახნავი მიწა „საზიარო უანა“ იყო ხოლმე (XI ს. სიგ., ქრონ. I, 47). ამ დროს სთესავდნენ „სვარბაღს“ (XI-ს., ქრონიკ

II, 46, 47 და რკონის 1250 წ. სიგ., ქრონ. II, 136); — ხვარბალი იყო „წმინდა და სუერო“ (ibid. ქრონ. II, 136), „უეტეს“ (XI ს. სიგ., ქრონ. II, 47), „საწუნეს“, „დიკას“ და „სეღს“ (იოანესი და ეფთიმის ცა, საეკლესიო მუზ. გამ. 48).

ნახნავის გარდა მეურნეობა „ვენახისა“, (ibid. გვ. 47), „ხილნარი“-სა (ibid. 50) და ბოსტნი“-საგან (ibid. 50) შესდგებოდა; ვენახი ვახისათვის იყო და ახალ გაშენებულს „ახადნერგი ვენახი ერქვა (ibid. 47); ვახს დიდი შოვლა უნდოდა: ჯერ „ახაწვა“ (ibid. 47). მერე „აჭოჭვა“ (ibid. 47), რომ მომწიფდებოდა „მოსთელა“, „რთეღი“ (ibid. 47) და სხვა.

თავი მეორე

ვაკრები და ხელოსნები.—მრეწველობა და აღებ-მიცემა.

როგორც სოფელი მიწის-მოქმედების კერად იყო და არის ეხლაც, ისე ქალაქი განსაკუთრებით აღებ-მიცემის და მრეწველობის ბუდეა. ვაკრები და ხელოსნები უფრო ქალაქადგილებს ეტანებოდნენ. ვაკრების გარდა იქ მხოლოდ მოხელეები ცხოვრობდნენ, მაგრამ ისინი ხომ სხვა წოდებას ეკუთვნოდნენ. ქალაქის მუდმივი მკვიდრნი უძველეს დროსვე „მოქალაქეებად“ იწოდებოდნენ (იხ. აბო ტბილელის ცხოვრება. საეკლ. მუზ. გამოც. გვ. 33, ქართლ. ცხ., გვ. 375, 470 გამ. კიკინაძესი.) უკვე სტრაბონი აღნიშნავს, რომ პირველ საუკუნის დამდეგს ქართველებს კარგად მოწყობილი ქალაქები ჰქონდათ, სადაც შენობებს ხურრთ-მოძღვრების წესის მიხედვით აგებდნენ, კრამიტით ხურავენ, მოედნებს კი საუცხოვო საზოგადო დაწესებულების სახლები ამშვენებდნენ (Geographica, lib. XI, cap. 3).

იმ დროს, რომელიც ჩვენის გამოკვლევის საგანს შეადგენს, რასაკვირველია, განსაკუთრებით ტფილისი და ქუთაისი იყო განთქმული. ამათ გარდა მე-VIII—XIII საუკუნის საისტორიო წყაროებში შემდეგი ქალაქებია მოხსენებული:

ოლთისი (ქართ. ცხ. 311), მცხეთა (idid. 316), არტანუჯი (სუმბატის ქრონიკა, ე. თაყაიშვილის გამ. 73), ახალქალაქი (ქართ. ცხ. 325), ოძრკე (ib. 428), რუსთავი (ib. 431), ატენი, მე-XI საუკუნეში ბაგრატ მეფის მიერ აშენებული (იხ. ატენის წარწერა, თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 206), ღმანისი (ქართ. ცხ. 395) და ჟინვანი (ქართ. ცხ. 432). უეჭველია იმ დროს სხვა ქალაქებიც იქნებოდა, მაგრამ რაკი წყაროებში პირდაპირ აღნიშნული არ არის, ამიტომ საბუთებიდან ჩვენ მათი სახელები არ გამოგვიწერია. პირველი ადგილი სივრცითაც და სიმდიდრითაც ამ ჩამოთვლილ ქალაქებს შორის ტფილისს ეკირა, მეორე—ქუთაისს; უკანასკნელი განსაკუთრებით ქართული ქალაქი იყო და ამის გამო მისი სამოქალაქო წესწყობილებისა და ცხოვრების შესწავლა უფრო საინტერესო იქნებოდა. ტფილისი სწორედ ამ ხანის განმავლობაში, სახელდობრ მე-VIII-XI საუკუნეში, არაბების ხელში იყო. მხოლოდ დაეით აღმაშენებელმა განდევნა ისინი და საქართველოს დედა ქალაქი სამშობლოს დაუბრუნა. ამისგანმო ტფილისის სამოქალაქო ცხოვრებას არაბების წესრიგის გავლენა ეტყობა. სამწუხაროდ, იმ დროინდელი ქუთაისი არც ერთ საისტორიო თხზულებაში არ არის აწერილი, ამიტომ პირდაპირ ტფილისის შესწავლას უნდა შევუდგეთ.

არაბების მწერლების სიტყვით ტფილისი დერბენდზე უფრო პატარა ყოფილა. ქალაქს გარშემო ორი ზღუდე ჰქონია შემოვლებული და სამი კარები ჰქონია (ალ-ისტაჰრი, *Kharayush. Sufdimia arabesk. nusat. o Kavkazh. Ssori. mat. d. m. opis. mseth. Kavkaza. XXIX, გვ. 11—13*). აბოს ცხოვრებიდან სჩანს, რომ ტფილისში ციხე მდგარა (საეკლ. მუზეუმის გამ., გვ. 32). ქალაქში მტკვარზე ორი ხიდი ყოფილა გადებული სწორედ იმ ადგილას, სადაც ეხლა ავლაბრის ხიდებია. ხიდები ტფილისს ისანთან აერთებდნენ (ibid 32, 56), ამ ორივე ხიდზე აღმართული იყო ჯვარი (ibid. გვ. 32). ხილთან, მტკვრის იქითა ნაპირას, იმ კლდეზე, რომელიც მტკვარს დაჰყურებს, ერთი შენობა იდგა, რომელსაც მე-VIII

საუკუნეში სადილეგო“-ს ეძახდნენ (ibid. გვ. 32) დილეგი ქართული სიტყვა არ არის, იგი სპარსულად ტუსაღსა ნიშნავს. მაშასადამე, სადილეგო სატუსალო ანუ საპყრობილც უნდა ყოფილიყო. მდებარეობის აღწერიდან მტკიცდება, რომ ეს სადილეგო იმ ადგილას მდგარა, საცა ეხლა მეტეხის ციხეა. ქალაქის შუაგულში ამირას ტაძარი, ანუ დარბაზი იყო, ხოლო ზღუდის გარეთ, ეგონებ სადილეგოს მახლობლად, ქალაქის სასაფლაო ჰქონდათ. ამ ადგილას, იოანე საბანისძის სიტყვით, „საგოდებელ ეწოდების, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა მის ქალაქისათა“ (id 32). თამარ მეფის დროს „ისანის ველზე, სანახებსა საგოდებლისასა“ (ქართ. ცხ. 408) სახელმწიფო სასახლე იდგა. ზღუდეს ორი კოშკი ჰქონდა: ერთს წყალყინის კოშკს ეძახდნენ, მეორეს თაბორისას, იქ ქალაქის მცველი ჯარი იდგა ხოლმე (ქართ. ცხ. 325). ქალაქის კარები კლიტეებით იკეტებოდა (ib. 325). აღ-ისტაჰრის თქმით, ტფილისი ძალიან აყვავებული,—ხილითა და მოსტენელობით მდიდარი ქალაქი იყო. რასაკვირველია ტფილისი სავაქრო სახლებით, დუქნებით, ანუ, როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე, „ქუღბაქებითაც“ იქნებოდა სავსე. ქალაქი უქუღბაქოდ წარმოუდგენელია. როცა, მაგ., ბაგრატ მეფემ ატენი ქალაქად აქცია, თავდაპირველად სასახლე ადგილნი და საქუღბაქენი დანიშნა და სახლები და ქუღბაგნი ააგებინა (ატენის წარწერა მე-XI-სა, ჟორდანიას კრონიკები, I, 206). ქუღბაგი, ანუ ქუღბაქი, ქართული სიტყვა არ არის და სპარსულ „ქუღბეკ“-იდან არის წარმომდგარი. ქალაქში აგრედვე ყოველთვის ცალკე ფართო ალაგი იყო ხოლმე, საცა მოქალაქენი თავს იყრიდნენ. ასეთ ალაგს „მოყდანს“ ეძახდნენ (ქართ. ცხ. 325.)

ტფილისი, როგორც აღნიშნული იყო, საკრინოზთა შემოსევის შემდეგ დავით აღმაშენებელამდე არაბებისა და სპარსელების ხელში იყო. მართალია, იგი უკვე ბაგრატ IV-ესა ჰქონდა ერთს ხანს დაპყრობილი (ქართ. ცხ. 325), მაგრამ საბოლოოდ მხოლოდ მისმა სახელგანმა შეილიშვილმა შე-

მოუერთა საქართველოს. თანამედროვე ისტორიკოსი ამბობს: „მეორესა წელსა აღიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი; პირველსავე. ომსა, ოაზსს წელს ქანებული სპარსთა და დაუშკვიდრა შვილთა აფისთა საჭურჭლედ და სახლად ივისად საუკუნოდ. ქრონიკონი იყო ტმბ. (ქრ. სხ. 364). ეს თარიღი 342 უდრის 1122 წელს ქრ. შემდეგ.

მეფემ რომ ტფილისი აიღო, გაჯავრებულ გულზე ქალაქი არ დაინდო და, არაბების ისტორიკოსის შემს-სედ-დინ-იუსუფ, ანუ სიბტ-იბნ-ალ-ჯაუზის სიტყვით აიკლო და გადასწვაო. მაგრამ მერე მორბილებულა და ცდილობდა ქალაქის მკვიდრთა გული მოეგო. მეფემ მაჰმადიანებს უპირატესობა მიანიჭა, მან დააწესა, რომ ტფილისში ღორი არავის დაეკლა, პარასკევობით მაჰმადიანებს ნება ჰქონდათ მეჩითში შესულიყვნენ და ელოცათ; ქართველები საზოგადო აბანოში იმ დროს, როდესაც იქ მაჰმადიანები იყვნენ, არ უნდა შესულიყვნენ. იგივე ისტორიკოსი მოგვითხრობს, ვითომც დავით აღმაშენებელს მაჰმადიანებისათვის აღეთქვას ღირჰმსა და დინარზე ღვთის, ზის წინასწარმეტყველის (მუჰამმედის) და ხალიფების სახელები იქნება აღბეჭდილიო. (იხ. Defrémery. *Fragm. geogr. et histor. Caucase et Russie. Journal Asiatique*. 1849 წ. თიბათვე. ამის ქართული თარგმანი ი. მაკვარიანის მიერ „მოამბეშიც“ დაბეჭდილი იყო 1897 წ. № XII. გვ. 6—7). ამ უკანასკნელ ცნობას დავითის მოკრილი ფულები უარყოფენ; იქ არც მუჰამმედის, არც ხალიფის სახელები არ აწერია, პირიქით, არაბულად ფულის ზურგზე ზედწერილი აქვს: მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე, მესსიის ხმალიო. დიმიტრი I-ის ფულს კი მართლა მეფის სახელის გარდა აწერია „ალ-მოკტაფი ამირა-მუყმინინა (ხალიფა მოკტაფის სახელია). მისსავე სხვა ფულს ხალიფა მასუდის სახელიც აწერია. უეჭველია, არაბების ისტორიკოსის ცნობაც დიმიტრის ამგვარ ფულებზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. მაგრამ დასკვნაში არაბ მწერალს, ეტყობა, შეცდომა მოსვლია, თორემ დავით აღმაშენებელს რომ მართლა ასეთი პი-

რობა დაედო, მაშინ ხომ მის მოკრილ ფულსაც უნდა ჰქონოდა ხალიფას სახელი, მის ფულებს კი, პირიქით, თითქოს განგებ მაჰმადიანების გულის გასახეთქად, ეწერა „ქრისტეს ხმალიო.“

მხნე მეფე გულმოდგინედ შეუდგა ქალაქის განახლებას და ალებ-მიცემობას ყოველისფრით ხელს უწყობდა. მან მგზავრებისათვის ქარვასლები და სასტუმროები ააგო (შემს-ედ-დინ იუსუფ, *ibid.*), ყველგან, საცა-კი საპირო იყო, „აღა-შენა კიდნი მდინარეთა სასტიკთა და გზანნი საწყინოდ სავალნი ჰვა-ფენილ ყენა“-ო, მოგვითხრობს მემატთანე (ქარ. ცხ. 373). გზები, მერე ჰვაფენილი, ხომ პირველი საქმეა ალებ-მიცემობის აღორძინებისათვის და მსწრაფ მდინარეებზე გადებული ხიდები მიმოსვლას გაადვილებდა და ქარავენები შეუფერხებლივ ივლიდნენ. დიდებულ მეფის ჩამომავალნიც ვაქრებსა და მოგზაურებს თავის დახმარებას არ აკლებდნენ. მიმოსვლა რომ ზამთარშიაც საძნელო არა ყოფილიყო, თამარ მეფემ „ფუნდუკი, ანუ სასტუმრო ააშენა გზის პირას (ვახუშტის გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოც. 51). მაშვრალი ვაქარი და მოგზაური ღამე და თოვლ-ნამქერის დროს თავს შეაფარებდა ღა ტაროსის გამოდარებას მოუცდიდა.

ქ. ტფილისის მთავარ გამგეს ქართველ მეფეების დროსაც წინანდებურად ამიჯას ეძახდნენ (ქარ. ცხ. 413), მაგრამ ეხლო „ტფილისისა და ქართლის ამირას“ მეფე ჭინწავდა ქალაქის მცხოვრებთაგან. თამარ მეფის ისტორიკოსი იხსენიებს აბულასანს. იგი იყო „ტფილისის მკვიდრთაგანი, თავადი და მეფეთ მეფისაგან წყალობა კელ-დასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა“-ო (*ib.* 313). იგი „თავადი“ იყო ქალაქისა, უმთავრესი პირი. სხვა მომცრო ქალაქებში, როგორც მაგ. მცხეთასა და ატენში, ამირას მაგიერობას მგონი ციხისთავი სწევდა (იხ. ევსტათი მცხეთელის ცხოვრება, *Pat' Gyziin* და ატენის წარწერა, ჟორდანიას ქრონიკ., I, 206). ქალაქის უმთავრესი ზედამხედველობა და უზრუნველყოფა ებარა ერთს ამირას ხელქვეით მოხელეს, რომელსაც „შურტან“-ს ეძახდნენ (შოი-მღ. საბ. გვ.

11, 12). ეს სიტყვა არაბული, „შურტაჰ“-ა. იგი ჰოლანდიის მცველების უფროსად ითვლებოდა და ქალაქში წესიერებას იცავდა სოლჟე (იხ. A. von Kremer. Culturgeschichte d. Orients, I, 190, 182). გიორგი II-ის სიგელიდან სჩანს, რომ შურტას ქალაქის ბაზრისა და ბაჟის ზედამხედველობა უნდა ჰქონებოდა (შიომღვ. ისტ. ს. 11, 12). ქალაქის ამირას გარდა ტფილისში, როგორც ეტყობა, საბჭოს მაგვარი დაწესებულება ყოფილა, რომლის წევრებს მაშინ ქალაქის ბერებს ეძახდნენ (ქარ. ცხ. 325). თვით სახელი „ბერი“ გვიჩვენებს, რომ ისინი წლოვანობითა და გამოცდილებით მკვიდრთა მიერ პატივცემულნი იქნებოდნენ. მხოლოდ ამათ შეეძლოთ ქალაქის ბედ-ილბალი გადაწყვიტათ, მაგალითად, როცა ამირა ჯაფარი გარდაიცვალა, ბაგრატ მეფესთან „მოვიდეს ტფილელნი ბერნი, უქადეს ქალაქი და უკმეს სასწრაფოდ (ქარ. ცხ. 325). მეფე საკმით გართული იყო და ჯეროვანად ყური არ ათხოვა. როცა იგი ქართლს ჩამოვიდა, „მოვიდეს სხვანი მემობელნი ბერნი ტფილელნი. წარემართა ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დიღმის ველსა და ყოველი ერი ქვეითი დაკაზმული, დედათა და მამათა სიმრავლე იყო მოედანსა... შეიყვანეს, მოაველეს ქალაქი“ (ქარ. ცხ. 325). ერთი სიტყვით მემატრიანეს აღწერილობიდან სჩანს, რომ ბაგრატიანთა ტფილისის გადაცემა ქალაქის ბერებს გადაუწყვეტიათ, რამდენიმე თავიანთი აზხანაგი მეფისთვის წარმომადგენლად გაუგზავნიათ და ქალაქის გადაცემას დაჰპირებიან,—„უქადდნო“. რაკი „ბერებს“ შეეძლოთ დაჰპირებოდნენ, ტფილისის გადმოგცემთო,—ეტყობა, მათ ქალაქის მკვიდრთაგან ამის უფლება და მონდობილება ჰქონიათ და ისინი ქალაქის ბედ-ილბლის მოურნე მზრუნველნი და გადამწყვეტნი ყოფილან. უეჭველია, ქალაქის ბერები მცხოვრებთა მიერ უნდა ყოფილიყვნენ ამოჩეულნი; ისინი ქალაქის წარმომადგენლები იყვნენ და ამირას დარბაზის მოხელეებზე, ანუ დარბაზის ყმებზე მალე იდგნენ. როცა, მაგალითად, ბაგრატ მეფე ტფილისს მოუახლოვდა, ყველაზე წინ სწორედ „ქალაქის ბერები“ მიეგებნენ და

წარუდგენენ, ხოლო მერე დარბაზის ყმანი, იმათვე შეაბრძანეს მეფე ტფილისში და ქალაქსა გარს შემოატარეს. მაშასადამე, ქალაქის ნამდვილი პატრონები „ქალაქის ბერები“ ყოფილან, ამირა კიდეც „ბატონი“ იყო. „ქალაქის ბერები“ საქალაქო თვითმმართველობის წევრები ყოფილან. რიცხვად რამდენი იყვნენ, დანამდვილებით არ ვიცით, მაგრამ თუ მათ ქართველ მეფისათვის დესპანებად „ბერები“ ორ სხვა და სხვა ყრად შეეძლოთ გაეგზავნათ, „მოვიდეს სხვანი მკმობელნი ბერნი ტფილელნიო“ (ქარ. ცხ. 325),—უეჭველია, ბლომად უნდა ყოფილიყვნენ: ათ კაცზე მაინც მეტი იქნებოდნენ.

ყველა მოქალაქენი ერთს საზოგადოებრივ წრეს შეადგენდნენ; კირში თუ ლხინში ისინი ერთად მოქმედობდნენ. რუენ-ელ-დინზე რომ გაიმარჯვეს ქართველებმა, მეფისა და ძლევამოსილ ჯარის დასახვედრად და პატივსაცემლად „შეეკაზმა მოქალაქეთა თბილისიო“, გვიამბობს თანამედროვე ისტორიკოსი (ქარ. ცხ. 470). აქ მოქალაქენი ტფილისის პატრონებად არიან გამოყვანილი და ერთობლივ რთავენ ქალაქს სადღესასწაულოდ, რომ გამარჯვებულ ლაშქრისათვის თავიანთი სიხარული ეჩვენებინათ.

მოქალაქეებს მოსამართლეცა ჰყავდათ. ეს ცხადად სჩანს ბაგრატ მეფის კანონების იმ ნაწყვეტიდან, რომელიც ათაბაგ ბექა და ალბულას სამართალშია შეტანილი. მეფე ურჩევს, მოსამართლედ „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდ-გაჭირი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს, ის დასვით ბჳედ კარგი დიდი ვაჟარი ჰქვეიანი იქნების და კარგად ეცოდინების ბჳობა და უსამართლოს არას იტყვისო“ (§ რა), განმარტავს მეფე. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ახსნილია რომ სოფლის მამასახლისი მოსამართლედ ინიშნებოდა. „მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი“ აზნაურებისათვის უნდა ყოფილიყო. ვინც იცის, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ძველად საქართველოში წოდებრივ განსხვავებასა და პატივს, ის, რასაკვირველია, მიხვდება, რომ „დიდ-ვაჟარი“

შეიძლეზოდა მხოლოდ ვაქრების და საზოგადოდ მოქალაქეების მოსამართლედ, ანუ ბქედ ყოფილიყო. ვაქრის მოსამართლეობას რომელი დიდებული აზნაური, ან მოხელე დაემორჩილებოდა? ამის გამო უეჭველია, დიდ-ვაქარი მოქალაქეთა მოსამართლედ იქნებოდა. ზემომოყვანილ ნაწყვეტიდანა სჩანს, რომ ამ მოსამართლეს მოქალაქენი კი არ ირჩევდნენ, არამედ საქართველოს მეფე ჰნიშნავდა და ბაგრატ მეფის განკარგულების თანახმად მხოლოდ მოქალაქეთა უმაღლეს წრეებიდან, ერთ-ერთ დიდ ვაქართაგანს. არაბების ისტორიკოსის იბნ-ალ-ასირის თხზულებიდან სჩანს, რომ ტფილისში მაჰმადიანთა ბატონობის დროს ქალაქის მოსამართლე ყალი ყოფილა Defrèmeriy. Fragni. გეogr. et histor. Caucase... ibid). თუმცა ჩვენ მატრიანებში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ დავით აღმაშენებლის და მის შემკვიდრე ქართველ მეფეების მოღვაწეობის მიმართულების მიხედვით შეიძლება გადაკრით ეთქვას, რომ „ყალის“ თანამდებობას არ გააუქმებდნენ, მაგრამ იგი მხოლოდ მაჰმადიან მოქალაქეთა მოსამართლედ იქნებოდა.

ზემოჩამოთვლილ მოხელეებს გარდა ქალაქში იყვნენ ბაჟის ამკრეფი და სასწორთან დაყენებული დაბალი მოხელეები. ბაჟი გიორგი II მეფის სიგელსა და დავით აღმაშენებლის ანდერძშია მოხსენებული (შიო-მღ. ისტ. ს. 11, 17). რასაკვირველია, ბაჟის ასაკრებად ცალკე მოხელე უნდა ყოფილიყო დაყენებული. რომ ქალაქში მესასწორეც იქნებოდა, ისედაც ცხადია, მაგრამ ეს საკმაო საბუთი არ არის. ბაგრატ IV-ის 1058 წლის სიგელში სხვათა შორის „საკოშრის“ გადასახადიც არის დასახელებული (შიო-მღ. ისტ. ს. 4). როგორც საბალახე ბალახზე დადებული გადასახადი იყო, ისე, „საკოშრე“, რასაკვირველია, კოშრის გადასახადი იქნება. ხოლო ეს სიტყვა ქართული არაა, იგი სომხური *կշիւ* — კშირისაგან არის წარმომდგარი და სასწორსა ნიშნავს. მაშასადამე საკოშრე უნდა სასწორზე დადებული გადასახადი ყოფილიყო. რაკი სწორედ იმ სიგელში, სადაც პირველად

ზაღია მოხსენებული, მოხელეთა შორის შურტაც არის დასახელებული (შიო-მღ. ისტ. ს. 11. 12) და რაკი იგი მოედნის ზედამხედველი იყო, შეიძლება მებაჟე და მეკოშრე მისი ხელქვეითი მოსამსახურეები ყოფილიყვნენ.

ამგვარად გამოირკვა: ქალაქის ბატონად ამირა ითვლებოდა; მას მისდევდა შურტა—ქალაქის მცველთა უფროსი, წესიერების დამაყარებელი და მოედნების ზედამხედველი. მგონი მასვე ექვემდებარებოდნენ მებაჟე და მესასწორე. ქალაქის პატრონებად და გამგეებად მკვიდრთა მიერ ამორჩეული „ბერები“ იყვნენ, ხოლო მსაჯულად—დიდ ვაჰართაგან მეფის მიერ დანიშნული „ბქე“.

მოქალაქენი ორ უმთავრეს ჯგუფისაგან შესდგებოდნენ: ვაჰრებისა და ხელოსნებისაგან. ვაჰრები სხვა-და-სხვა ნაირი იყვნენ, ზოგი დიდ-ვაჰრებად ითვლებოდნენ და იწოდებოდნენ, როგორც მაგალითად თამარის დროს ზანქან ზორაბაგელი „კაცი მკვიდრთაგან ტფილისისათა დიდი ვაჰარი“ (ქ.-ცხ. 413). ზოგნი კიდევ მცირე ვაჰრებად. რასაკვირველია დიდ ვაჰრად ის ჩაითვლებოდა ვინც მდიდარი სოფდაგარი იყო, ფართოდ აწარმოებდა თავის საქმეს და შეძლებული კაცის სახელი ჰქონდა გავარდნილი. სულ სხვა აზრისაა ამ საგანზე ქართულ სამართლის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი განსვენებული ნ. ურბნელი. იგი ამბობს: ცხადია, რომ ვაჰრების განსხვავებას სამსახურისაგან წარმოსდგა და არა ნივთიერის შეძლებისაგან, თუმცა სხვათრივ უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ვაჰრობის დედა ძარღვს ქონება და სიმდიდრე შეადგენს. მაგრამ რაკი საათაბაგოში წოდებრივის ღირსების მოსაპოვებლად, „საპატიო ხელი“ აღიარეს, ვერც ვაჰრობა ასცდა საზოგადო მისწრაფებასა და მიმართულებას (ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი, გვ. 102). ბ. ურბნელი თავის დასკვნას კანონმდებლის შემდეგ განმარტებაზე ამყარებს: დიდი ვაჰარია, რომელიც „პატრონთა გარგად და საპატიოდ ჰყვეს და საქმის მქნელად“ (ibid. 101). მაგრამ დასკვნა სწორე არ არის იმიტომ, რომ საქმეც ისაა, თუ რომელი ვაჰარი ეყო-

ლებოდა საპატიოდ. უეჭველია მეფეს ის ვაჟარი ეყოლებოდა კარგად, საპატიოდ და ღიდად, რომელიც ვითარცა ვაჟარი კარგი იყო, თავის საქმის კარგი მქნელი და მაწარმოებელი იყო და რომელსაც თავის ტოლების წრეში პატივი დამსახურებული და სახელი მოხვეჭილი ჰქონდა. ასეთ ღიდ ვაჟარს რასაკვირველია მეფეც მიანდობდა თუ საკიროება მოითხოვდა თავის საქმეს. სხვათრეც შეუძლებელია მომხდარიყოს. რომ „ღიდი ვაჟარი“ უფრო წინად არსებობდა, ვიდრე მას მეფე რაიმე საზოგადოებრივ, ან სახელმწიფო თანამდებობის ჩაბარებას დააწესებდა, ეს თუნდ ზემო მოყვანილ ბაგრატის სამართლის ნაწყვეტიდანაც სჩანს. მეფე მას უკვე ღიდ ვაჟარს სახელსა სდებს იმიტომ, რომ იგი მაშინ უკვე არსებობდა. მერე თვით ბაგრატი თავის აზრს ასე ამტკიცებს, ღიდ ვაჟარის მოსამართლედ დანიშვნა იმიტომ არის სასურველიო, რომ კარგი ღიდი ვაჟარი „ქვეიანი იქნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს :რას იტყვის“-ო (§ რა). ცხადია, მეფე ღიდ ვაჟარს, როგორც აღებ-მიცემობის საქმის მცოდნეს და გამოცდილ კაცს ქვეიანადა სთვლის. ბაგრატი რომ ღიდ ვაჟრად ის სოვდაგარი ჩაეთვალა, რომელიც მეფესთან დაახლოვებული იყო, მაშინ იგი ღიდ-ვაჟარზეც ისევე იტყოდა, როგორც აზნაურთა ბჭეზე სთქვა: ვინც „მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს“, ის დანიშნეთო. რაკი იგი ამას არ ამბობს, ცხადია ღიდ ვაჟრობა მეფის სურვილსა და წყალობაზე არ ყოფილა დამოკიდებული.

ღიდ-ვაჟრებს, როგორც ზემოდ იყო აღნიშნული, ღიდი პატივი ჰქონდათ დამსახურებული. ისინი, როგორც თამარ მეფის ისტორიიდან სჩანს, სამეფოს ზოგიერთ საქმეებში მონაწილეობას იღებდნენ და სხვა სახელმწიფოებში დესპანად ჰგზავნიდნენ ხოლმე. (ქარ. ცხ. 413).

ტფილისელ სოვდაგრებს ღიდი ვაჟრობა ჰქონდათ და რასაკვირველია შეძლებაც ბლომად ექნებოდათ. ღიდპალი საქონლით საცხე ქარავენები შემოდისოდა ხოლმე ტფილისის და ბრუნდებოდა უკან, ქარავენი განჯის, დმანისისა და ტფი

ლისის შორის დადიოდა ხოლმე (ქარ. ცხ. 362, 369). ასზე მეტი მარტო კაცი იღებდა მონაწილეობას ასეთ დიდ ქარავენებში. როგორც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან სჩანს, ტფილელი ვაქრები მეტადრე დიდი სოფ-დაგრები, პირველ ხანებში მაინც, განსაკუთრებით მაჰმადიანები ყოფილან. როცა სახელოვან მეფეს ჯერ ტფილისი დაპყრობილი არა ჰქონდა და მის მიდამოებს აოხრებდა და ქალაქის მკვიდრთ საცოცხლეს უმწარებდა ხოლმე, მაშინ ვაჭარნი განძელ—ტფილელ-დმანელნი წარვიდეს სულტანსა წანაშე და უოვედსა სძარსეთსა. და მიუახსნეს უოველნი ჭირნი მოწვეწულნი მათზედა, რომელთა აღძრეს წყალობად თვისად (ქარ. ცხ. 362), ცხადია, რაკი ის ტფილელი ვაქრები ქართველ მეფეზე საჩივლელად სპარსეთში წასულან, ისინი მაჰმადიანები იქნებოდნენ, ზოგი სპარსელი იქნებოდა, ზოგი არაბი, ზოგი კიდევ თურქი (შეად. აგრედვე ქარ. ცხ. 369). რომ მოქალაქეთა შორის მაჰმადიანნი სკარბოდნენ, ეს იმ სპარსულ და არაბულ სამოქალაქო ყოფა-ცხოვრების აღმნიშვნელ სიტყვებიდანაც მტკიცდება, რომელნიც ქართულს ენას შეუთვრისებია. რასაკვირველია მაჰმადიანების გარდა ტფილისში ქართველი, სომეხი და ებრაელი ვაქრებიც იქნებოდნენ. მაინც რაც უნდა იყოს მე-XI საუკუნეში ტფილისის მკვიდრნი ქართველ მეფისაკენ იწევენ; ეს თუნდ იმ შემთხვევითაც ნათლად მტკიცდება, როცა ტფილისის ბერებმა თითონ მოიწვიეს მეფე ქალაქის დასაპყრობლად. როცა დავით აღმაშენებელმა ტფილისი საბოლოოდ საქართველოს შემოუერთა, მაშინ იგი ისე ბრძნულად და ღმობიერად მოეპყრო მოქალაქეებს, ისე გაუადვილა ცხოვრების პირობები და აღებ-ნიცემობას ხელი შეუწყო, რომ მაჰმადიანებმა სრული თავისუფლება იგრძნეს. არაბების ისტორიკოსი ალტაცებით ამბობს: „ერთი სიტყვით მაჰმადიანებს ის უფრო ჰპტივსა სცემდა, ვიდრე თვით მაჰმადიანთა მეფენიო“ (Definición, op. citat. ibid.). ასეთმა ღრმა და შორს გამჟვრეტმა პოლიტიკამ თავისი ნაყოფი მოიტანა და ერთი საუკუნის შემდეგ იმ მოქალაქეთა შე-

ლები და შვილიშვილები საქართველოს ძლიერებისა და ბედნიერებისათვის იმნაირადვე ზრუნავდნენ, როგორც ჩვენი ერის ღვიძლი შვილები. როცა დავით აღმაშენებელმა ტფილისი კვლავინდებულად სატახტო ქალაქად გახადა და ყველა უმაღლესი დაწესებულებანი, მეტადრე სახელმწიფო საქურკლე. გადმოიტანა, ქართველობა და ქართველი ვაჟრებიც აქ უფრო ზურგს გაიმაგრებდნენ და რიცხვითაც შესამჩნევად იმატებდნენ.

საქართველოს, როგორცა სჩანს, სხვა ქვეყნებთან დიდი ეკონომიური დამოკიდებულება ჰქონია. გაჩაღებული ვაჭრობა იყო მეტადრე არაბეთსა, სპარსეთსა და საბერძნეთთან. ბაღდადიდან და სხვა არაბებისა და სპარსელების ქალაქებიდან შემოჰქონდათ: აფი ბაღდადური, (ნიკორწმიდ. XI საუკ. სიგ., ქრონიკ. II, 45). ჯუბაჩა (მე-XIII საუკ., ქრონიკ. II, 102, 134) მატყლი (XII საუკ. ქართ. ცხ. 453), ლარი (მე-XIII ს. ibid. II, 134), სხვა და სხვა ძვირფასი ქსოვილები, რომელთაც „ტურფა“-ს ეძახდნენ (XII—XIII ს. შავთელი პრ. ნ. ზარდის გამოცემა, *Два рус. описания*, 26,2 და 105,1; ჩახრუხაძე ibid. VI, 17,2 და VI-a,3, 15,1) და ოქროქსოვილები, რომელსაც ზარქაშს ეძახდნენ (XIII ს. ქრონიკ. II, 134), სურნელება და ნელსაცხებელი—ბალასანი (*ბაღდადი*, XII საუკ. შავთელი, ibid. 51, 2,3), მუშკი (XII საუკ., შავთელი, ibid. 58, 1,3) და ქაფური (XII საუკ., ჩახრუხაძე, ibid. XII, 2, 3), თათრული აღვირები სადაფით შემკული (XIII ს. ქრონიკ. II, 102), პატარა ყუთები ზარდახჩად წოდებული (შავთელი, ibid. 43, 4,1), ზოდებით ოქრო, რომელსაც „ზარქანი“ ერქო (XII ს. შავთელი, ibid. 18, 3,4), ფოლადი (XII ს. შავთელი, ibid. 18,34), შაქარი (შავთელი ibid. 58, 2,1), ძვირფასი თვალ-მარგალიტი (ქრონიკ. II, 134) ბადაზმანური ლალი (XII ს. შავთელი, 39, 4, 3), იაგუნდი (XII ს. შავთელი, ibid. 44, 1,1), ლალი (XII ს. შავთელი, ibid. 44, 1,1), ფირუზი (XII ს. შავთელი, ibid. 44, 1,4), სადაფი (XII ს.

შავთელი, *ibid.* 58, 2,4) და ბროლი (XII ს. ჩახრუხადე, *ibid.* V, 41; XII-a 1).

საბერძნეთიდან, ანუ ბიზანტიიდან შემოჰქონდათ: ქსოვილები—კუბასტი ბერძული (XI საუკ. ქრონიკ. II, 45), სტაერაა ბერძული (XI ს. ქრონიკ. II, 44), ოქროქსოვილი „საქრამანგი“, ანუ როგორც ბერძნულად ერქვა სკარამანგიონ (XI—XII ს., ქრონიკ. II, 34 და ქართ. ცხ. 426) და სხვა ყოველგვარი ბერძნული ოქროქსოვილები (XII—XIII ს. ქართ. ცხ. 471); ყოველგვარი სამღვდელმსახურო და საეკლესიო ნივთები: ხატები ბერძული (XI—XIII ს. ქრონიკ. II, 32, 128), სურათები („ხატნი და კამარანი“, ქრონ. I, 21, მე-X საუკ.), კვერცხის გული მაკანი ბერძნული ოქროთი (XI ს. ქრონიკ. II, 33), ბერძული ტაშტი (XI ს. ქრონიკ. II, 32).

ზამხეთიდან წითელი ძვირფასი ფარჩეული მოჰქონდათ, რომელიც იწოდება „ტაბასტაჲ სომხური“ (XI საუკ. ქრონ. II, 45).

შიგ საქართველოშიაც აქ დროს რასაკვირველია აღებ-მიცემა გაჩაღებული უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ ერთი ახირებული აზრი არსებობს, ვითომც მეთვრამეტე საუკუნეებდე საქართველოში „საოჯახო მეურნეობა“ ყოფილიყოს, ვითომც ყველაფერს რაც-კი ადამიანისათვის საჭირო იყო თვითოეულ ოჯახში თავიანთის ეკეთებინათ. ეს აზრი დიდი შეცდომაა. საქართველოში თუნდაც იმ ხანას, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვიკვლევთ, არ მოიძებნებოდა ისეთი საგანი, რომელიც ბაზარზე არა ტრიალებდა, რომელიც სოფლადაც-კი არ გაყიდულიყოს. მე-X—XIII საუკუნეებში მაგალითად შემდეგ ნივთებს ჰყიდდნენ და ყიდულობდნენ ხოლმე: ცხენს, უნაგირს, ლავაშს (X საუკ. შიო-მღ. ისტ. ს. 2; ქრონ. II, 102), უნაგირს ოქროითა და ზარხოითა მოკედლის (XIII ს. ქრონ. II, 102), ჯორს პალანკურდნითა (XIII საუკ. ქრონ. II, 102), სამოსელს, ჯუბაჩას (შიო-მღ. ისტ. ს. 61 და ქრონ. II, 102), წარმოიდგინეთ სახნისს, ქუაბს, ხარის ტყავს და ქაღამისც-კი (XI საუკ. ქრონიკ. II, 46); მერე სახლს

ქრონიკ. II, 46), ზამულს—ყანას, ვენახს (XI საუკ. ქრონ. II, 46), მიწებს პატარა-პატარა ნაკრობლივ (XIII ს. შიო-მღ. ისტ. ს. 61); სოფლებს მთლად (XI ს. ქრონ. II, 38; მე-XIII ს. *ibid*, II, 133, 162), ტყეს (XI საუკ. ქრონ. II, 46) ნაკალოებსაც-კი (XIII საუკ. შიო-მღ. ისტ. ს. 60). ეს კიდევ რაა, ქვას, ქვიშას, კირს, ერთი სიტყვით ყოველგვარ საშენებელ მასალას ჰყიდდნენ და ყიდულობდნენ მე-IX საუკუნეშივე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, რომ „ქვაჲ და კირი ფრიად შორით მიაქენდა... და ყოველი სასწორით იწონებოდა, რამეთუ იყიდდეს „მაშენებელნი“-თ (ცა გრიგ. ხანძთ., პრ. მარკის გამოც. გვ. ლ⁷გ). ერთი სიტყვით აღებ-მიცემა, და სყიდვა-გაყიდვა ძალიან გავრცელებული იყო.

ვაჭრობა ზოგჯერ ფულად, ზოგჯერ ნივთიერებად, ან როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე „განძად და ჰერეტყვად“ (ნიკორწ. სიგ. ქრონ. II, 45), ზოგჯერ კიდევ ორივეთი სწარმოებდა. უმეტეს შემთხვევაში მეტადრე მე-IX—XI—და XIII საუკუნეებში ფულის მაგიერ ნივთიერებად აძლევდნენ ხოლმე, იმიტომ რომ ფული იმ დროს ცოტა და ძნელი საშოვნელი იყო („შენ ოქროდ არ ძაღგიხნდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“-თ (მე-XIII ს., შიო-მღ. ისტ. ს. 61, შეად. ქრონ. II, 133).

როცა მსყიდველნი და გამსყიდველი ფასზე შეთანხმდებოდნენ, ანუ როგორც მაშინ ამბობდნენ, როცა „ფასით შეჯერდებოდა“ (ქრონიკ. II, 159, დავით ნარინის სიგელი) და ფასს სრულად ჩააბარებდა საქონლის პატრონს, მაშინ უეჭველად მოწამედ კაცები უნდა დაესწროთ და თუ ნაყიდი, ან გაყიდული საგანი ბევრი ღირდა, მაშინ ნასყიდობის წიგნსაც ადგენდნენ ხოლმე, სადაც აღნიშნული იყო „მივიდე ფასი სრული“ და „მოწამე არიან კაცნიო“ (ქრონ. II, 45-8 ნიკორ. სიგ. და ქრონ., II, გვ. 159 დავით ნარინის სიგ.).

ამ დროსაც ქართველებმა კარგად იცოდნენ ნივთის ნამდვილი ღირებულობისა („მოფასებული ჩემთვის“, ქრონ. II, 102) და ბაზრულ ფასის შორის განსხვავება (იხ. რკონის სი-

გელი, ქრონ. II, 134), ბაზრულ ფასს მაშინ „ვაჭრულად დაფასებას“, ეძახდნენ (შიო-მლ. ისტ. ს. 61).

რასაკვირველია, ზოგჯერ ფასში ვერ მორიგდებოდნენ, „საფასე ემჭირებოდა“, როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე (შიო-მლ ისტ. ს. 2) და მსყიდველ-გამსყიდველი ფასზე „შეიშლებოდნენ“ (ibid. გვ. 2). რუის-ურბნისის კრების ძეგლის წერილან სჩანს, რომ მე-XI—XII ს. ბაზრობა სცოდნიათ. ბაზრობა როგორც ეტყობა დღეობების დროს ჰქონიათ ხოლმე მონასტრებსა და ეკლესიებთა. ბაზრობას მაშინ „სავაჭრო ერის კრებას“ ეძახდნენ (იხ. ძეგლის წერა, ქრონიკები II, 65). სამღვდლოება ამის წინააღმდეგი იყო და ბაზრობის გამართვას უშლიდა (ibid.).

მე მგონია, რომ ის საბუთები, რომელიც აქამდე იყო მოყვანილი, მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ საქართველოში მართლა აღებ-მიცემობა განვითარებული იყო. მაგრამ რამდენად უნდა ყოფილიყო მე-XII-ე საუკუნეში თამარ მეფის დროს განვითარებული საქართველოში აღებ-მიცემობა უფრო იქიდან შეიძლება დაეინახოთ, რომ საუკეთესო მატყლი ვაქრებს საქართველოში ისეთ შორეულ ქვეყნიდან შემოჰქონდათ, როგორც ქ. ალექსანდრია იყო. ისტორიკოსი მოგვითხრობს; რომ თამარ მეფემ „იწყო ალექსანდრიით ვაჭართაგან მოღებულისა მატყლისაგან სთვად და ქმნად შესამოსლისაო“ (ქარ.-ცხ. 453). ცხადია რომ ასეთ შორეულ ქვეყნიდან საქონლის მომტანელს ვაქარს დიდი შეძლება უნდა ჰქონოდა და თვით მოთხოვნილებაც დიდი ყოფილა, თუ-კი მოტანილი საქონელი თავისს ხარჯს ჰფარავდა და სარგებელსაც აძლევდა სოფ-დაგარს. რაკი აღებ-მიცემობა მაშინდელ საქართველოში ასე წარმატებული და განვითარებული ყოფილა, გასაკვირველიც არაფერია, რომ შეძლებულ და მართლხელა ვაქრების გარდა ჩვენ ქვეყანაში ამ დროს უფრო რთული სააღებ-მიცემო და საფინანსო დაწესებულებები ყოფილიყო. იყო კიდევ, მეცამეტე საუკუნეში და იქნებ უფრო ადრეც. სავაქრო ამხანაგობის წევრებს, ანუ მონაწილეებს მაშინ „თრ-

ტაღ“-ს ეძახდნენ. ორტალი თათრული სიტყვაა تجارت اورتاغى და ამხანაგს სავაქრო ამხანაგობის მონაწილესა (Handelskoin; agnon). ნიშნავდა (იხ. Zenker, Lexic. turc. arab. pers.)^{*)}. „ორტალი“ რამდენადაც მახსოვს პირველად მე-XIII საუკუნის შესანიშნავ რკონის სიგელში გვხვდება (ქრონიკები, II, 133, 134) და იქაც მართლა ვაქართა ამხანაგობას ნიშნავს. იგი სამის მონაწილესაგან შესდგებოდა: ერთი იყო ხოჯა სალამის მემკვიდრენი—ცოლი და შვილები-მაჰმადიანები, მეორე ყოფილა სომეხი ჰასან სუმბატის-ძე, ხოლო მესამე ურია იოსებ ბულბაფაის ძე (ibid. II, 134). სამივე მონაწილე, ანუ „ორტალი“ მაშასადამე ჩამომავლობით უცხო თესლი ყოფილა. სამწუხაროდ მეტი ცნობები არ მოიპოვება, რომ გამოგვეჩვენა ყველა. სავაქრო ამხანაგოებში ასე იყო, თუ ქართველი ორტალებიც იყვნენ.

სავაქრო ამხანაგობა, ანუ ორტალნი, როგორცა სჩანს, საქმეს ფართოდ აწარმოებდნენ, ზოგი დიდ მამულებსა ყიდულობდა და ჰყიდდა ხოლმე, ისეთ მამულებს, რომელიც ფულის საშინელ სიძვირის დროსაც-კი 65000 თეთრად ღირდა (რკონის სიგელი 1259 წ. ქრონიკები II, 133, 134); ზოგს კიდევ ვაქრობის გარდა როგორც ეტყობა ფულადაც სესხი უძღვევია, რასაკვირველია სარგებელში. როცა მაგალითად კახა ერისთავთ ერისთავს უნდოდა. ბაღდადურის ალაფისაგან რაიმე გამორჩენა ჰქონოდა და ალაფის სასყიდლად საჭირო ფული არ მოეძებნებოდა („მე არა მქონდა სასყიდელი“-ო), მაშინ მეო, გვიამბობს იგი, „წავედი, ორტალთაგან ლარი და თეთრი ჰვიღე, ვიარებოდი და ვეყიდდი თუალსა, მარგალიტსა და ზარქაშსა“-ო (ibid. ქრონ. II, 134). ნასესხ ფულით იმდენი მოუგია, რომ „ორტალთა მათი ხელთავე მივსცი“-ო, სავაქრო ამხანაგობის ვალი ჯეროვანის სარგებლით გაუსტუმრებია და კიდევ 60,000 თეთრის ღირებული ფული და

^{*)} შედარე აგრეთვე M. Brosset, Histoire de la Géorgie II, 2. გვ. 452, შენიშვნა.

ქონება დარჩენია (ibid. ქონ. II, 134). ამგვარად ორტალებს მაშასადამე რაღაც საკრედიტო დაწესებულების მკვეთრი ამხანაგობა ჰქონიათ. სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამ საინტერესო დაწესებულების შესახებ მეტი, უფრო ვრცელი ცნობები არ მოიპოვება. უეჭველია არც კერძო პირი, არც საეკლესიო ანაგობა უ„წინდო“-თ სესხად ფულს არავის მისცემდა, მეტადრე როცა ასეთი დიდ ფულს იღებდნენ ვალად, როგორც მაგალითად ზემოდასახელებულმა კახა ერისთავმა ალ. იქნებ ამისთანა შემთხვევებში წინადაც მაშუღი მიჰქონდათ, თუ ვინიცოცაა მოვალე ვალი ვერ გადინადა, მაშინ მსესხებელი თავის ფულში მამულს დაინარჩუნებდა. რომ ვალში მამულებს უყიდდნენ ხოლმე, ეს რკონის სიგლიდანაც ცხადად სჩანს. ამისთანა შემთხვევა როგორც ეტყობა ისე ხშირად ყოფილა, რომ კახა ერისთავი სოფელ ხოვლის მონასტრისათვის შეწირულობის წიგნის შედგენის დროს თავის მოვალეობადა სთვლის, „რა გინდა ვაღი ანუ დაჭირება დამართოს ჩემსა გუარის კაცსა ვითა ვიშელთა და ფანასკერეტლთა მამულსა თანაი საქმე არა უც“-სო (ქრონ. II, 135); რაც უნდა ვალი დაატყდეს თავზე, ამ მამულს ხელი არ უნდა ახლოსო.

ფულის აღების დროს ვალის წიგნს, ანუ ხელწერილს აძლევდნენ ხოლმე ფულის პატრონს. ჩვენამდის მოაღწია ერთმა ვგონებ მე-**XIII**-ე საუკუნის ასეთმა თამასუქმა; აი იმის პირი: „ქ: სახელითა ღვთისათა და თავსდებობითა სუეტისა ცხოველისათა ესე დაწერილი დაგიწერეთ ჩუენ ბურჯულთა კავთულამა და თევდორამა და ჩუენთა შვილთა ბასილამა და მშუილამა: დაგუქიოჲა ჭავისა ვამისაგან და ხარაჯობისაგან და ავიღეთ თქუენ მოძღურისაგან დემეტრესაგან ტუხუაის ძისაგან სამოცი თეთრი დეკენბერსა ათსა და გაშიჩინეთ ოცი კოკაი ტკბილი წელიწადსა შიგა მზაი რომე უსიტუეჲლად კელთა მოგაკსენებდეთ ვირემდისცადა ამა თეთრსა შენსა კელთა მოგაკსენებდეთ; ამისნი მოწამენი არიან: კარაის ძე ეკაი და წამალისძე იაი“ (შიო-მღ. ისტ. ს. 62).

მღვდელს მაშასადამე 60 თეთრ ფულში წლიურად 20

კოკა ტკბილი გადუქვეთნია თავის მოვალისთვის. სარგებლის ჩაოდენობა რომ უფრო ნათლად გავითვალისწინოთ, ეს ოცი კოკა ტკბილი უნდა თეთრადვე ვაქციოთ. ერთი კოკა ტკბილი, როგორც 1259 წ. რკონის სიგლიდანა სჩანს, დაახლოვებით $1\frac{1}{3}$ თეთრი უნდა ღირებულიყო. კახა ერისთავი ამბობს, წინად თითო მიწაზე 12 კოკა კულუხი იყო დაწესებულიო, ეხლა მე ექვს-ექვსი გამიშვია კულუხად, დანარჩენ ექვსში „თითო მიწაი რვა რვა თეთრსა გამოიღებდესო“ (ქრონ. II, 136). მაშასადამე 6 კოკა რვა თეთრი ღირებულა, მეტი და არა ნაკლები, იმიტომ რომ კახა გლეხებს საზოგადოდ შეღავათს აძლევდა, ძალიან ზრუნავდა მათზე; ამისდაგვარად ერთი კოკა ტკბილი სულ ცოტა $1\frac{1}{3}$ თეთრი ღირებულა, ჩვეულებრივ გაცილებით უფრო მეტიც. მაშასადამე 60 თეთრში $26\frac{2}{3}$ თეთრი უნდა მიეცა სარგებელი. თუ ამ კვანძობაზე ვიანგარიშეთ, მაშინ გამოვა, რომ მღვდელს ეოველ წლივ სარგებელი $44\frac{4}{10}\%$ უღია. ჩვეულებრივ ერისკაცები ხომ უფრო მეტს სარგებელს გამოართმევდნენ ხოლმე მოვალეს. მღვდელს საეკლესიო კანონები სარგებლის აღებას სასტიკად უკრძალავდნენ. ამასთანავე ჩვენ უნდა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ მე-XIII საუკუნეში ფული ძალიან ძვირი იყო. რა მიზეზის გამო გაძვირდა ფული ამაზე მეოთხე თავში გვექნება ლაპარაკი. მეფე გიორგი ბრწყინვალე (XIV ს.) და ათაბაგნი ბექა და აღბულა (XIV—XV ს.) თავიანთ სამართალში მხოლოდ 20% სარგებლის აღებას აკანონებენ (ნ. ურბნელი. ძეგლის დება, 130 და მისივე, ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი, 200).

საზოგადოდ კანონმდებლები სარგებლის აღების წინააღმდეგნი იყვნენ ხოლმე, მეტადრე საეკლესიო მწერლები, უფრო იმიტომ, რადგან სარგებელი იმდენად მძიმე იყო ხოლმე, რომ ხშირად მოვალე ვალის მოშორებას ვერ ასდიოდა და იძულებული ხდებოდა ვალის პატრონისათვის აღებულ ფულში თავისი თავი ყმად მიეცა. ვალში გაყიდვა შემდეგ დროს ხშირი შემთხვევა იყო. როგორც ერთ მეთერთმეტე საუკუნის

ხელნაწერში შენახულ ქადაგებიდან სჩანს, ეს წესი მე-X—XIII საუკუნოებშიაც სცოდნიათ. ვილაც უცნობი ავტორი ამბობს: „ვიხილე ოდესმე ხილვამ საწყალობელი: ერმათა თავისუფალთა თანანადებთათჳს მამულთა მიიყვანებდეს განსეიდად! არა გაქუს სიმდიდრე რათამცა დაუტევე შვილთა შენთა, ნუ მიუღებ მათგან აზნაურებასა (=თავისუფლებასა); ეს ოდენ დაუმარხე მათ მონაგები იგი თავისუფლებისაჲ ნამარხევი ეგე, რომელი მშობელთაგან მიიღე“-ო, აყვედრის აღშფოთებული მოძღვარი (მ. ჯანაშვილი. ქართ. მწერლობა I, 227). მართალია, ჯერ გამორკვეული არ არის, ქარველია ამ ქადაგების ავტორი, თუ ეს თხზულება ნათარგმნია, მაგრამ თუნდაც იგი ნათარგმნი აღმოჩნდეს, მაინც ალბად მე-XI საუკუნეშიც ასეთი წესი ყოფილა თორემ ამისთანა ქადაგებას უცხო ენიდან რად გადმოთარგმნიდენ.

ეს მოძღვარი გულწრფელად ურჩევს ხალხს ვალს ნუ ისესხებო. „უკეთუ გაქვს რვალი, გინა სამოსელი, გინა კარაული, გინა სხუამ რამეი ყოველივე წარაგე, ინებე ყოვლისავე განსეიდავამ თუნიერ თავისუფლებისაჲ შენისა“ (ibidem გვ. 210), იმიტომ რომ თუმც მართალია ეხლა „გლახაკ ხარ, აწამედ თავისუფალ ხარ; უკეთუ კულა ისესხო, გაველარმდიდრდე და თავისუფლებაჲ მოგედოს შენგან, რამეთუ მოუალე მონამ არს მოსესხისაჲ და მონამ სეიდული, რომლისა მსახურებაჲ თანაწარუვად არს“-ო (ibid. გვ. 213), „მოცემულ არიან შენდა ხელნი და ხელოვნებანი, შურებოდე; სასყიდელთა ჰმსახურებდე“-ო, ჯორჩევს ნიკიერი მქადაგებელი, „არიან მრავალნი ღონენი, ამბობს იგი, მაგრამ თუ არც ერთი არ შეგიძლიან იღონო, „ითხოვდი უკვე სხვაგანა“, ან შენა გგონია „სირცხვილ არს თხოვნამა“? „განა უსირცხვლეს არა არს, სესხებაჲ და მერე ქირვებაჲ მოსესხისა მიერა“-ო? ეკითხება ავტორი. ბევრი იყო ამ აზრების მქადაგებელი, მაგრამ ცხოვრება მაინც თავისის გზით და წესით მიმდინარეობდა და მოძღვრებას უკან მობრუნება არ შეეძლო.

ქალაქებში ვაჭრების გარდა ხელოსნებიცა ცხოვრობდნენ.

ევსტათე მცხეთელის ცხოვრებიდან სჩანს, რომ მე-^{VI}-ე საუკუნეში მცხეთაში სპარსელები ყოფილან შეჯადაგებად და მებაჟლეებადა (Ραμ Γρυχιη საბინინისა). ასეთ სახელს ეძახდნენ ხოლმე ძველად მეჩქეშეებსა. უეჭველია სპარსელი ხელოსნები ტფილისშიც იქნებოდნენ. მაშასადამე საქართველოს ზოგიერთ ქალაქებში სხვა და სხვა უცხოელ ხელოსნების ახალშენები ყოფილა. ასე იყო საშუალო საუკუნეებში ევროპაშიაც. ხელოსნობას წინად ხელს ეძახდნენ, მაგალითად წა ევსტატე რომ მცხეთაში ჩამოვიდა, იქ ისწავლებოდა „სელსა მებაჟლობისა“-ო ნათქვამია მის ცხოვრებაში. ხელოსნების შესახებ რასაკვირველია ბევრი ცნობები არ მოიპოვება. მკლევარი იძულებულია აქა იქ, სხვა და სხვა თხზულებაში გაფანტული ცნობები შეკრიბოს, რომ გამოირკვეს რა და რა ხელობა იყო ამ დროს გავრცელებული. წარწერებსა, სიგელებსა და აღაპებში შემდეგი ხელოსნები არიან მოხსენებულნი:

1. მაშენებელნი (X საუკ. Brosset, Voyage, II, 168):

ა) კირითხურო (გრიგოლ ხანძთელის ^{VI} გვ. იდ), ქვითხურო, რომელსაც უცხო ენიდან შემოტანილ სახელს „გალატოზ“-საც (^{VI} და ექვთიმის ^{VI} ცა, საეკლ. მუზეუმ. გამოც. 13—14) ეძახდნენ ხოლმე, რაც ეხლანდელ კალატოზს უდრის. ყველა ხუროების უფროსს, ანუ მთავარ აღმაშენებელს „ხუროთმოძღვარი“ ერქვა, ქვის ხუროების უფროსს-კი „გალატოზთა უზუცესი“ (Brosset, Voyage VII, 90). მე IX—XI საუკუნეში შემდეგი სხვა და სხვანაირი შენობის აგება სცოდნიათ: ქვითგირისას აშენებდნენ—ეკლესიებს (გრიგოლ ხანძთ. ^{VI} გვ. იდ), სახლებს (ნიკორწმინდის სიგელი, ქრონიკ. II, 46), მარნებს (ნიკორწ. ს. ib. II, 46), ბოსლებს (ნიკორწ. ს. ib. II, 46), ფარეხებს (ib. II, 46) და საწნებლებს (ნიკორწ. ს. ib. II, 46); ხისას აკეთებდნენ—ეკლესიებს, „ძეღლის ეკლესიებს“ ეძახდნენ ხოლმე (გრიგოლ ხან. ^{VI} ცა, გვ. ია), სახლებს მუხისას, ცილოფისას (sic!), ნაძვისას (ნიკორწ. ს. ქრონ. II, 46), სამზარეულო და სამეხრეო სახლებს (ნიკორწ. ს. ^{VI} id. II, 46), ოლა-საწნებლებს, „შეშის საწნებლებს“ ეძახდნენ

ხოლმე (ნიკორწ. ს. ib. II, 46). ამ დროს ორსართულიანი შენობებიც სცოდნიათ: სახლი ქვითკირი და ზედა სახლი მუხისაჲ“ (ნიკორწ. ს. ib. II, 46), სახლი მუხისაჲ და ზედა სახლი ქორელიანი და სენიანი (ibid II, 46), ბოსელი ქვითკირი და ზედ სახლი მუხისაჲ (ib. II, 46), ქვითკირი ბოსელი და ზედ ხერხული ბეღელი (ib. II, 46), ქვითკირი ბოსელი და ზედ ხერხული ბეღელი (ib. II, 46), ქვითკირი ფარეხი და ზედა ქორეთი სახლი ib. II, 46). ვისაც ერთხელ მაინც ძველი ნაშენი ქართული ეკლესია ნანახი აქვს, ის ადვილად მიხვდება, რომ საქართველოში ხუროთ-მოდღვრება ძალიან განვითარებული და დაწინაურებული იქნებოდა. ეკლესიები ნაშენობის ნაწილების ზომიერებით და საკვირველის „შეთანხმებითა და სიმეტრიით არის აგებული, ისეთ მიუვალ და მაღალ ადგილებზე, ისეთის რთულ თაღებითა და გუმბათებით შემკული, რომ უცქველია ხუროთმოდღვრები ნასწავლი კაცები უნდა ყოფილიყვნენ.

რაკი სწორე ადგილი საქართველოში იშვიათად თუ მოიძებნება, ამიტომ მანამ შენობის აგებას შეუდგებოდნენ, თავდაპირველად ნიადაგს გაასწორებდნენ ხოლმე. ამას მაშინ „ქვეყნის დავაება“-ს ეძახდნენ (იხ. გრიგოლ ხანძთელის ცაჟე. ია; ედ — ია). ხოლო როცა მაღლობ და კლდიან ადგილას აშენებდნენ ხოლმე ეკლესიას, ჯერ „მწვერვალს ქვითა და კირითა მყარითა მრავალთა ჟამთა დააეკებდნენ“ და ამგვარად ხელოვნურ ნიადაგს შექმნიდნენ ხოლმე. ამას „ადგილის შემზადებას“ ეძახდნენ. ხშირად ამისთანა სამუშაოსათვის რამდენიმე წელიწადი იყო ხოლნე საჭირო (ibid. გვ. ლგ). თაღების გადაყვანას რომ შეუდგებოდნენ, ჯერ „კალაპოტს“ შეუდგამდნენ, ხოლო თალი რომ გამაგრდებოდა „კალაპოტს გამოუყრიდნენ“ და მერე „მოლესავდნენ“ კიდეც (დავით-აღმაშ. ანდერძი, შიო-მღ. ისტ. ს. 16). ერთ წარწერაში მუშებიც არიან მოხსენებულნი, ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ „მუშაკნი“ (Brosset, Voyage, II, 168). მოლესვის შემდეგ „მოხატავდნენ“ (ib. 16), „მოკიქავდნენ“ და „დააკრელებდნენ“ ხოლმე (ათონის

მონასტ. აღაპები, საეკლესიო მუზ. გამოც. 254,144). ამისათვის განსაკუთრებული ხელოვანი—მხატვრები იყვნენ Brosset, Voyage IX, 17) და როგორც ზარზმის ტაძრის მხატრობიდან სჩანს ძალიან კარგი და დახელოვნებულიც ყოფილან.

მოხსენებულნი არიან აგრედვე ხატის გამკეთებლები (1040 წ. ქრონ. I, 42) და „ოქრომკედლები“ (XI საუკ. იხ. Такайшвили. Археолог. Эскур. I, 72), რომელნიც ოქროს, ვერცხლის და „ოქროცურვებულ“ (იოანეს და ეფთვიმეს ცა, გვ. 17) ნივთებს აკეთებდნენ. პრ. ნ. კონდაკოვისაზრით ქართველ XI—XIII ს. ოქრომკედლების ხელოვნური ნაწარმოებნი საუკეთესო ბიზანტიის ხელოსნების ნივთებს არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა (იხ. Описание памятников древности въ вѣнот. храмахъ и монаст. Грузіи, გვ. 23). მკერვალი (ათონის აღაპები, საეკლესიო მუზ. გამოც. 233,64); უეჭველია, ცალკე ხელოსნები იქნებოდნენ, ისინი, ვინც „ოქრონემსულ“ (ibid. იეს და ექვთიმის ცა, საეკლ. მუზ. გამ., 17) ანუ ოქრომკედს აკეთებდნენ ხოლმე. მეხამლე (ევსტათე მცხეთ. ცა; Рай, Грузіи) და ხარაზი (ათონის აღაპ. 256,146); მემშვილდე (ქრონ. II, 129) და მკედელი (ათონის აღაპ. 247,123).

ჩვენ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ როგორ აწარმოებდნენ ხელოსნები თავიანთ საქმეს. ათონის აღაპებიდან სჩანს მხოლოდ, რომ ზოგიერთ ხელოსნებს, როგორც მაგალითად მკერვალ თეოფილაქტეს (ათონ. აღაპ. 233,64), გიორგი მჭედელს (ibid. 247) და ოქროპირ ხარაზს, რომელნიც ათონის ივერთა მონასტერში შესულან, იმდენ ქონების შეწირვა შესძლებიათ, რომ მათი ხსენება იმნაირადვე იყო განწესებული, როგორც ლავრის დამაარსებელისა (ibid. 256). ეს გვიჩვენებს, რომ ზოგიერთ ხელოსნებს თავიანთი საქმე ფართოდ დაუყენებიათ და დიდი მოგებაც უნახავთ.

იყო თუ არა ამ დროს საქართველოში ამქრობის წესი და წყობილება, ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება,

მაგრამ მაინც მკვლევარს შეუძლიან სთქვას, რომ ამქრობა ამ დროს ეცოდინებოდათ, იმიტომ რომ არაბეთის სახალიფოში ამქრები უკვე მე-VIII-ე საუკუნეში არსებობდნენ (A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients II, 187), ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს საქალაქო წეს-წყობილებაზე არაბებს გავლენა ჰქონდათ. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამქრები ტფილისში მაინც უნდა ყოფილიყვნენ.

ამ ხნის ვაქრებისა და ხელოსნების წოდებრივ მდგომარეობის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. რა პატივი ჰქონდათ საზოგადოებასა და ცხოვრებაში დიდვაქრებს ამის შესახებ ზემოდ იყო საუბარი. ვაქრების წოდებრივი უფლებათა გამორკვევა შეუძლებელია; ვიცით მხოლოდ რომ ზოგიერთი ვაქრები ემებადაც ითვლებოდნენ, მაგალითად სამონასტრო ყმებად (შოი-მღ. ისტ. ს. 16 და 22), მაგრამ რა დამოკიდებულება სუფევდა მათსა და მებატონის შორის, საბუთებიდან არა სჩანს.

განსაკუთრებულ და მეტად შემოსაელიან ხელობას წიგნების გადაწერა და შემზადება შეადგენდა. ეს ხელობა უფრო მონაზონების შორის იყო გავრცელებული; ისინი რასაკვირველია მარტო სასულიერო და სამეცნიერო-საფილოსოფიო თხზულებების წიგნებს ამზადებდნენ ხოლმე, საერო მწერლობის და თავისუფალ მეცნიერებათა ნაწარმოების წიგნების გავრცელება-კიერისკაცების ხელობა იქნებოდა უეჭველია, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ამის შესახებ ჯერ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. თუმცა სასულიერო თხზულებების გადაწერა ბერების ხელობად იყო გადაქცეული, მაგრამ არც ისინი ამბობდნენ უარს სასყიდელზე, თუმცა კანონით მათ ვაქრობა აკრძალული ჰქონდათ. უფასოდ წიგნს არაფერს დასწერდა. ერთი გადამწერი შენდობას ითხოვს მკითხველები-საგან, რომ ჩემი წიგნი ასე ცუდად არის გადაწერილიო, მაგრამ რა მექნა, ესხვაა ღონე არა მაქვს: საფასისაგან გლახა; ყოვლად ვიჟე და უსასყიდლოდ არაფერს დამიწერდა“-ო (ქრონიკ. I, 209), ჩივის საწყალი ბერი.

წიგნს ბეგრი ხარჯი უნდებოდა: ჯერ ეტრათი უნდა ყურნა აღამიანსა (ქართული მწერლობა, I, 202, მ. ჯანაშვილისა), მერე გადასაწერად მიეცა ვისთვისმე, მერე შეეცერინებინა და დაეკაზმინებინა. ის ბერები, რომელთაც გადაწერა ხელობადა ჰქონდათ აღებული, თავიანთ თავს „მწერალს“, ან ხშირად თავდაბლობისა გამო „მწიგნეკელს“ ეძახდნენ. წერა, მეტადრე ისე საუცხოვოდ და ლამაზად, როგორც მე IX—XIII საუკუნოებში იცოდნენ ხოლმე, ძნელი საქმე იყო: დიდი ვარჯიშობა და ბეჯითობა იყო საჭირო. უეჭველია ახალგაზდა ბერებს განთქმულ მწერლებთან უნდა შეესწავლათ ეს მაღალი ხელოვნება. კარგი გადამწერი ქართულ გრამატიკის და მართლწერის მკოდნე იყო; ეს ეხლაც ეტყობა ხელნაწერებს და ეფრემ მცირეს თხზულებიდანაც სჩანს (ქრონიკ. I, 218). რამდენად დახელოვნებული და ერთნაირად გაწვრთნილნი იყვნენ ერთ მასწავლებლისაგან გამოსული გადამწერლები იქიდან შეიძლება დავინახოთ, რომ როცა ზოგჯერ სიდიდის გამო სამუშაო რამდენიმე კაცსა ჰქონდა ხოლმე განაწილებული (იხ. პრ. ა. ცაგარელის СВѣд. о памяти Грѣз. русск. I, 78, 86 და 91—2) ისეთნაირად არის ხოლმე დაწერილი, თითქოს ერთს აღამიანს გადუწერიაო. ხელნაწერის ბოლოს რომ ნათქვამი არა ყოფილიყო ორმა კაცმა დაწვერეთო, იქნება მკითხველი ვერც-კი მიხვედრილიყო. ასეთის ხელოვნებით არის, მაგალითად, გადაწერილი სინას მთის 864 წლის შესანიშნავი კრებული.

წიგნის გადაწერას რომ მორჩებოდნენ, „შემოსვა“-ს შეუდგებოდნენ ხოლმე. „შემოსვა“ მგონი რვეულებად აკინძვას ნიშნავს. ასე უნდა გვესმოდეს ალბად იოანე ოქროპირის თხზულების ხელნაწერში შენახული ანდერძი: „წინა სახარებისა მათეს თავისაჲ ოდენ თარგმანი სამ წიგნად შეიმოსა: ესე პირველი წიგნი არს ა (1) თავიდან იმ (18) თავამდე, სწერია ამა წიგნსა, მეორე წიგნსა ით (19) თავიდგან მე (45) თდე, მესამესა წიგნსა მე (46) გან ე (90), ამას შინა დასრულდების... მე კოდვილმან თე შეეკაზმე წიგნი ესე“-ო

(ა. ცაგარელი. Свѣд. о памят. Груз. письм. I, 92). წიგნებად ამკინძველს „შემოსველი“ (ibid. I, 73), ანუ „მმოსველი“ (ib. II, 86) ერქვა; ეს ხელობა დიდი თავის სახეთქი საქმე არ იყო და ადამიანი ადვილად შეისწავლიდა, ამიტომ ზოგჯერ „მწერალი“ და „შემმოსველი“ ერთი და იგივე პირი იყო ხოლმე. მაგალითად 977 წელს მწერალი და შემმოსველი სტეფანე დეკანოზი (ib. I, 90—1), 1002 წელს მწერალი და შემმოსველი აკვილა მტბევარი (ib. I, 83).—ერთს 1081 წ. ხელნაწერში მოხსენებულია „მწუსხველი“-ც (ib. I, 80), მაგრამ რას აკეთებდა იგი, არა სჩანს.

„შემოსილ“ წიგნს ყდის გასაკეთებლად აძლევდნენ ხოლმე „მკაზმუ“-ებს, ანუ „მკაზმელ“-ებს (1008 წ. ib. I, 86, 91—2). ვისაც ძველი ტყავის საუცხოვო ჩაქდელ სურათებით შემკული ყდები უნახავს, ის ადვილად წარმოიდგენს რამდენად განვითარებული უნდა ყოფილიყო ძველ საქართველოში ეს ხელობა. სამწუხაროდ ჯერ-ჯერობით ამის შესახებ მეტი არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ბევრი შეძლებული ხელოვნების მოყვარე ქართველი თავის წიგნს სურათებით, ან როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე სურათებით ამკობინებდა. სათაურებსა და პირველ ფურცელზე „კამარათა“-ს, (заставка) ახატვინებდნენ ხოლმე. პირველ ფურცლის დამსურათებელს „კამარათა მწერალი“ ერქვა (940 წ. Brosset Voyage XII, 83). როცა წიგნის დასურათება სურდათ, მწერალს შეუკვეთავდნენ ესა და ეს ფურცელი ცარიელი დასტოვეო. რაკი მწერალი თავის საქმეს მორჩებოდა, მაშინ წიგნს „მხატვარს“ და „კამარათა მწერალს“ გადასცემდნენ და იმ ცარიელ ფურცლებზე სურათებს დაახატვინებდნენ ხოლმე. ზოგჯერ სურათებს ხელნაწერის მომზადების ბევრის ხნის შემდეგ ჩაურთავდნენ ხოლმე შიგ, ზოგჯერ უსახსრობისა გამო ფურცლები ისე ცარიელი რჩებოდათ. ვინც შეძლებული კაცი იყო, ის სურათებსა და „კამარებს“ საბერძნეთიდან იჭერდა, ან მოჰქონდა. აი მაგალითად რასა სწერს ტბეთის 995 წლის სახარებაში სამოელ. ეპისკოპოზი; „მე გლახაკმან სამოელ... (ვი

ხილვე) წიგნი ესე, ოთხთავი სახარება და ეპოვე აღწერილი და შემკული ყოვლითა განგებულებითა, ხოლო ნაკლულევან იყო ხატთა და კამარათაგან და გულს ვიდგინე დიდითა ხარკებითა და გამოვიხვენ ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთითა, ქალაქით დიდით სამეფოთითა და ჩაურთენ ამას წმიდასა სახარებასა“-ო (ibid. I, 21). როცა საგალობელი იწერებოდა ხოლმე, მაშინ „მწერალი“ რომ გაათავებდა, წიგნს „მნიშვნელს“ (1076 წ. Н. МаррЪ, Агиогр. пам. Афона, 87) გადასცემდნენ ხოლმე, რომ საგალობო ნიშნები დაესხა.

ვისაც წიგნის შეძენა სურდა მწერალს შეუკვეთავდა, ასეთი და ასეთი თხზულება მომიძაიდო. წიგნის შემძენელს „მომგებელ“-ს ეძახდნენ (იხ. სინას მთის ხელნაწერები 984 წ., 976 წ., 981 წ.). ხშირად „მომგებელი“ მასალას თითონ მიუტანდა ხოლმე მწერალს, მაგ. მე-XI საუკუნის ათონის ხელნაწერში მწერალი მიქაელ დალაღისონელი აცხადებს, რომ ამ წიგნისათვის, რომელიც იაკობ მღვდლის განზრახვით არის დაწერილი, „ეტრადი იაკობ დეკანოზმან მოიღო“-ო (A. Цагарели. Свѣд. о пам. Гruz. писем. I, 46). თუ განთქმულ მწერალი ეგულებოდათ სადმე, წიგნის მომგებელნი მანძილს არ შეუშინდებოდნენ და წიგნს იქ შეუკვეთავდნენ ხოლმე. ჩვენამდის მოაღწია ერთმა წერილმა, რომელიც 984 წელს განთქმულ მწერალ იოანეს წიგნის მომგებელის მიქელისათვის სინას მთით მიუწერია, როცა შეკვეთილი წიგნი გაუგზავნია პატრონისათვის. აი ეს წერილი: „ქრისტემან მომიბოძენ ჯვარი და წმიდა ღოცვა თქუენი ძმაო და ოვფალო ჩემო მიქელს რომელი გებრძნა, დამიწერია; მარიამ მეგვტელისაჲ არა ეპოვე; სხუაჲ ვერაჲ ვიცოდე, რაჲმცა დავწერე; რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავებად დავწერე; შემინდვე, არაჲ მქონდა. ყოველთა ძმათა თაყვანისცემასა და ღოცვასა მოვახსენებ: ესე მე აღრე დავწერე, განა არაჲ გპოვე, ეისმცა მივსცე: აწ კვრილესდა (კესდა) წამომიციმიან. თუ რას მაწერიებდე, მიხარია ეტრადი გიზღო“-ო (სინას მთის ხელნაწერი 984 წ.). როგორცა სჩანს, მიქელს სხვათა შორის მა-

რამ მეგვიპტელის ცხოვრების გადაწერაც შეუკეთნია, მაგრამ იოანეს ვერ უშოვნია იგი სინას მთაზე და მის მაგიერ საკითხავები გადუწერია. თუ ამაზე არ დამყაბულდები, რაც გინდა დამაწერინე, სიხარულით გიზღავ იმ ეტრატსაო. თანაც მწერალი დაგვიანებისათვის ბოდიშს იხდის, მგზავრი ვერ ვიშოვნე, რომ გამომეტანებინაო.

როგორც ეტყობა წიგნები კაიქუასში იყიდებოდა და მწერლებისათვის დიდი შემოსავალიც უნდა მიეცა. ნიკორწმინდის მე-XI საუკ. სიგელში მაგალითად ნათქვამია: „გიუიდე წიგნი ჰარაკლიტონი: ა: (1) და მივეც ფასად ცხენის ნახევარი“-ო (ქრონიკ. II, 49). იმავე საბუთში სწერია: „მე დამხუდა იადგარი ნახევარწერილი: ა: (1) და გავასრულე ყოთავე სისრულითა, შეგმოსე და მოგცვარე და შევბეჭდე და ამის დაწერის და შეკაზმისათვის მივეც დრაჰკანი დუკატი იე: (15)“-ო (ib. II, 49) ეთქვათ შეკაზმაში 3—5 დრაჰკანი დუკატი მისცა, მაშინ ნახევარ წიგნის დაწერა 10—12 დუკატი დრაჰკანი, ხოლო მთელი წიგნი 20, ან 24 დრაჰკანი დუკატი ღირებულა. ეფთჳმე მთაწმინდელის სიტყვით თეოფანე ხუცმა, რომელიც იყო „სწავლული ფრად და ხელოვნებით მწერალი წიგნთა საღმრთოთაჲ“, უფროჲს ათას ხეთასისა დრაჰკნისა უწერიან წიგნნი მონასტრისა შინა და გარე (საეკლეს. მუხ. გამოც. იოანეს და ეფთვიმის ცა 57). ამ წინადადებიდან სჩანს, რომ 1500 დრაჰკანზე მეტი მხოლოდ დახელოვნებულ მწერალს შეეძლო მოეგო. ჩვეულებრივ მაშასადამე ამაზე ნაკლები შემოსავალი ჰქონიათ. ამგვარად ჩვენ შეგვიძლიან დაახლოვებით წარმოვიდგინოთ, თუ რამდენს ფულს იღებდნენ ძველ საქართველოში მწერალი ბერები.

თავი მესამე.

საქართველოს სამეფოს საფინანსო წესწყობილება.

პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ რაღარა წყაროებისაგან შესდგებოდა მე-IX—XIII ს. საქართველოს სახელმწიფო შემოსავალი, არც საისტორიო თხზულებებში, არც სხვა

რომელსავე საბუთებში არ მოიპოვება. ამის გამო მკვლევარმა უნდა მატრიანებში აქა იქ გაფანტულ და გაკვრით ნათქვამ ცნობებით ისარგებლოს და თავის მიზნისათვის გამოიყენოს. საქართველოს სახელმწიფოს შემოსავალი შესდგებოდა როგორც ეტყობა: I. სახელმწიფო გადასახადებისაგან, II. სამხედრო აღაფისაგან და III. დაპყრობილ ქვეყნებზე დადებულ ხარაჯისაგან. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ მეფე თავის უხვს ქველმოქმედებას „არა თუ კელოსანთაგან მართ-მეუღლსა იქმოდის, ანუ საჭურჭლით, არამედ კელითა თჳსითა ნადირებულთა“-თ (ქრ. ცხ. 373). მაშასადამე მეფეს ფული ან „კელოსანთაგან მოკრძეული“ ექნებოდა, ან „საჭურჭლით“. I.—სახელმწიფო გადასახადი.—სახელმწიფო გადასახადის ამკრები მოხელეები „კელოსნებად“ იწოდებოდნენ. ერთს შიო-მღვიმის მონასტრის საბუთში მაგ. ნათქვამია: „მითავისუფლებიან ყოველივე კელოსანთაგან: მოღარეთა, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე ღარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“-თ (X ს. შიო-მღვ. ისტ. საბ. 3). ამ წინადადებიდან ცხადად სჩანს, რომ კელოსანი გადასახადის ამკრები მოხელე იყო, რომ იგი სამეფო ღარბაზს ექვემდებარებოდა და საქმეზე იქიდან იგზავნებოდა ხოლმე. ამგვარად, „კელოსანთაგან მართმეული“ მუდმივი სახელმწიფო გადასახადი იქნებოდა. „საჭურჭლით“, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, „ალაფს“- უდრის.

„კელოსნები“, ან სხვა მოხელეები რომ ხარჯის ასაკრებად შევიდოდნენ რომელსავე მემამულის სახლში, ამ უფლებას „შესავადს“ (შიო-მღ. ისტ. ს. 3, 5, 22 და 23 სხ.) ეძახდნენ, რომ ამ სიტყვას სწორედ ეს მნიშვნელობა აქვს, ეს ბაგრატ მეფის 1058 წლის სიგელიდან მტკიცდება: თუ რომელიმე მოხელემ ეს შიო-მღვიმისადმი შეწირული მამული გადასახადისაგან განთავისუფლებული „შესავადად და საკელისუფლოდ გახადოს, ანუ ბეგარა და გამოსავალი რაი დასდვას“, ის წყევულ-შეჩვენებული იყოსო. მამული „შესავალად“, ე. ი. „კელოსანთა“ და ხელისუფალთა შესავალად გახადოსო. ასეთივე

მნიშვნელობა აქვს სიტყვას „საქელისუფლოდ“, ვინც „ქელისუფლის შესავალად“ გახდის მამულსო. ერთს მე XIII ს. სიგელში პირდაპირ ნათქვამია კიდევ „ქელისუფლთა შესულად“ (ib. 67). იმ მამულს, ან ქონებას, რომელიც გადასახადისაგან განთავისუფლებული იყო, „შეუვადი“ ერქვა (ibid. გვ. 5, 11, 17, 22 და სხვ.), იმის გამო რომ გადასახადის ამკრებ მოხელეებს მამულში შესვლის უფლება არა ჰქონდათ. „შეუვად ყოვლისა შესავალისაგან“ ib. 22). იმ გადასახადს, რაც მამულს, ან ქონებას ედო, „გამოსავალს“ ეძახდნენ (ibid. 4, 5, 16 და სხვ.). სიტყვა „გამოსავალი“ შემოსავალს ნიშნავდა წინად. ეს ცხადად სჩანს იოანეს და ეფთჳმეს ცხოვრების შექდეგ წინადადებიდან: „დიდსა უკვე ლავრასა მისცეს... კუნძული, რომელსა ნეოს ეწოდების... რომლისაგან გამოვალს გამოსავალი ყოველთა წელთა იდ (14) ლიტრაჲ“-ო (საეკლ. მუზ. გამ. გვ. 17). აქ სიტყვები „გამოსავალი ყოველთა წელთა“ ყოველწლიურ შემოსავალს ნიშნავს.

„გამოსავალი“, ანუ გადასახადი ბევრნაირი იყო. ბაგრატ მეფის 1058 წლის სიგელში ჩამოთვლილია გადასახადები: საკელმწიფო, საერისთვო, საახნაურო, საციხისთავო, საკელისუფლო, საბანჯრო და საკოშრე (შიო-მლ. ისტ. ს. 4); გიორგი II-ის 1072 წ. სიგელში-კი აღნიშნულია—საკელმწიფო, საერისთვო, საციხისთავო, საკელისუფლო, საშურტო და სხვა (ib. 11). საერისთავო და დანარჩენი გადასახადები მოხელეთა სარგოს შეადგენდა და ამის გამო ჯერ-ჯერობით მათ არ შეეხებოდა. ეხლა მხოლოდ „საკელმწიფო გამოსავალზე“ გვექნება ლაპარაკი. სახელმწიფო გადასახადს აგრედევ „სასეფო გამოსავალიც“ ერქვა (ibid. 16, დავით აღმაშ. ანდერძი); მე-XII ს. ზოგჯერ ხრავასაც ეძახდნენ (ქრ. ცხ. 411 და შიო-მლ. ისტ. ს. 26). შიო-მღვიმის ერთ მე-XIII საუკ. საბუთში სამეფო გადასახადად „ქელუხი“ და „ლავა“ (შიო-მლ. ისტ. ს. 60) დასახელებული. კულუხი ღვინის გადასახადია, ხოლო ლავა პურისა; მაშასადამე შემოსავლის გადაკვეთილი წილი ულიათ (შიო-მლ. ისტ. ს. 3). სამწუხაროდ საბუთებიდან არა სჩანს,

რამდენი წილი იყო დაწესებული. უეკველია ქირნახულის გარდა საქონელზეც იქნებოდა გადასახადი, მაგრამ ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. „გამოსავალს“ გარდა სახელმწიფო „ბეგარა“, ანუ „დაჭირებითი სამსახური“-ც იყო დაწესებული (შიო-მლ. ისტ. ს. 11, 14, 16). ბეგარა საყვადებულო სამსახურს, „სამუშაო“, ანუ „სუხრა“ (ibid. 11, 16) ერქვა. სუხრა არაბული სიტყვაა *سخر* „სუხრაჰ“ და ნიშნავს უფასოდ მუშაობას, იძულებითი სამუშაოს (Zenkner. Lexicon). ამგვარად იგი ქართულ „დაჭირებითს სამსახურს“ და „ბეგარა“-ს ეთანხმწორება და მხოლოდ არაბების ბატონობის წყალობით შემოხიზნულა ქართულში. ასეთ ბეგარად უნდა ჩაითვალოს მაგ. „ზროხის შეპმა“, რომელიც სოფელ აგარის მცხოვრებლებს ედო (ibid. 13). როგორც სჩანს ეს ბეგარა ფუძის კვალობაზე იყო გადაკვეთილი: ფუძეზე ერთი ძროხა უნდა შეეხათ. ამნაირათვე სამუდამოდ და უცვლელად გადაკვეთილი იქნებოდა სხვაგვარი ბეგარა, ანუ „დაჭირებითი სამსახური“, მაგრამ სამწუხაროდ მათ შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ნაჩვენები იყო. რომ გადასახადი მამულს აწვა (იხ. კიდევ შიო-მლ. ს. 60), ასე იყო ბეგარაც. ამას ის გარემოება ამტკიცებს, რომ ძროხის შეპმა „ფუძეს ედო“. მხოლოდ ნასყიდი მიწა იყო ბეგარისაგან განთავისუფლებული; ეს ცხადად სჩანს შიო-მლემის ზე-XIII-ე საუკუნის ერთ სიგელიდან, სადაც ნათქვამია: ზოსიმეს და მის გამზარდელის შეძენილ მიწებს „არცა სამეფოჲ სამსახური ზედა აც... არცა გამოსაღებელი... უოფლითურთ ჴუბეგროჲ არს მით რომელ ნასყიდი არს“-ო (შიო-მლ. ისტ. ს. 60—61).

აქამდისინ პირდაპირ გადასახადებზე იყო ლაპარაკი, მაშინდელ საქართველოში არაპირდაპირი გადასახადებიც არსებობდა: 1) ბაჟი (შიო-მლ. ისტ. ს. 11, 16, 17). როგორც საბუთებიდან სჩანს, ბაჟი მარტო უცხოეთიდან შემოტანილ საქონელს კი არ სდებია, არამედ შინაურსაც. მეტი ცნობები სამწუხაროდ არ მოიპოვება. სიტყვა ბაჟი სპარსულ ჯს „ბაჯ“-ისაგან

არის წარმომდგარი და უეჭველია არაბებზე წინად იქნებოდა ქართულში შემოხიზნული. თვით არაბები ხომ თავიანთ სახელმწიფო მოღვაწეობის პირველ საუკუნოების განმავლობაში ბაჟის არსებობის წინააღმდეგნი იყვნენ და ყველგან, საცა-კი ისინი ბატონობდნენ, ამოჰკვეთეს კიდევ (იხ. A. Kremer. *Culturgeschichte d. Orients* II, 173—4).

2.) „სახიდე“ გადასახადი (შოი-მლ. ისტ. ს. 4). როდის ან რაზე ართმევდნენ ხოლმე ხიდის ფულის საბუთებიდან არა სჩანს და პ.) „საკოშრე“ (ibid. 4) გადასახადი სასწორზე, არც ამის შესახებ მოიძებნება მეტი ცნობები.

II. სამხედრო აღაფი.—აღაფის აღება რასაკვირველია მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა დაეწყოთ საქართველოში, როცა დავით აღმაშენებლის შესანიშნავ სამხედრო წესწყობილების შემოღების წყალობით ჩვენმა ხალხმა ზურგი გაიმადრა, თავისი ქვეყნები დაიბრუნა და მერე მეზობელ სამეფოების დაპყრობას შეუდგა. რაც უფრო მდიდარი და ძლიერი იყო დამარცხებული მოპირდაპირე, მით უფრო მეტი ნატყვენავი ქონება ჩაუვარდებოდა ხოლმე ხელში ჯარსა. ერთი დიდი ოპი ისე არ გათავდებოდა, რომ აუარებელი აღაფი არა რგებოდათ ქართველებს. როცა მაგ. გიორგი III მაჰმადიანთა შეერთებულ მხედრობა დაამარცხა, ქართველებს დარჩათ „სიმრავლე კარავთა და სრაფარდათა, სიმდიდრე თუალთა და მარგალიტთა ურიცხუთა, ოქროთა ქედილთა და უქედელთა, აქლემთა, ცხენთა და ჯორთა, და ყოველთა განძთა, სოფლის სიმდიდრეთა და მონაგებთა“ (ქრ. ცხ. 389). ასეთივე უხვი დაგლა რჩებოდათ ხოლმე ქართველებს თამარ მეფის დროსაც (იხ. 395, 449—450, 471). ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ გიორგი მეფემ აუარებელ აღაფიდან აიღო „ბევრის ბევრეულთაგან ნიკთა მცირედ მცირედისაო“ (იხ. 389). იმ აღაფის წილს, რომელსაც ზელმწიფე იღებდა ხოლმე, „საჰატრონო“ ერქვა (იხ. 451). თამარ მეფის მემკვიდრის სიტყვიდანა სჩანს, რომ ეს „საჰატრონო“ წილი აღაფის ერთ მესუთედს შეადგენდა. ისტორიკოსი ამბობს: „აღიღეს ფანჯიქი სამეფოდ“-ო

(ib. 449). „ფანჯიაქი“ სპარსული სიტყვაა და სწორედ ერთ მეხუთედს ნიშნავს. თუმცა არაბების საომარ წესის ძალითაც ნატყვენავ ქონებისა და სამხედრო აღაფის ერთი მეხუთედი ხალიფას ეკუთვნოდა (ib. A. Kremer. Culturgeschichte d. Orients II, 147), მაგრამ რაკი „საპატრონო“ წილის სახელი „ფანჯიაქი“ სპარსული სიტყვაა, ამიტომ ჩვენ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი, რომლის ძალითაც მეფე ღვლის $\frac{1}{5}$ -ს იღებდა, სპარსეთიდან უნდა ეოფილიოს საქართველოში შემოსევი. „საპატრონო“ აღაფის წილი მაინც დიდძალ ქონებას სძენდა ხელმწიფეს. მემატიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III თავის „გამარჯვებასა და გაზეებას“ წყალობით „გაამრავლნა საკურკლენიცა და ღაღა თვთ მისით მონაგებით და მისთა ნატყვენავთაგან მოგებული ცისესა შინა უჯარმოსა“ (ქრ. ცხ. 395); ძველ საკურკლეებში აღბად ელარ დატეულა და ახალის აგება დასკირებია. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამბობს: „ალიესნეს ყოველნი საგანძურნი სამეფონი ოქროთა და კურკლითა ოქროსათაო“ (ib. 471). ერთი სიტყვით აღაფი სახელმწიფო შემოსავლის სამატიო ნაწილს შეადგენდა.

III. სარაჯა.—დამარცხებულ და ნებაყოფლობით დამორჩილებულ მტერს ყოველ წლიურ გადასახადს აღებდნენ ხოლმე, რომელსაც „სარაჯას“ ეძახდნენ (ქრ. ცხ. 306). დაპყრობილ ერთა ხარკს არაბულადაც იგივე სახელი ჰქონდა (A. Kremer. Culturgeschichte d. Orients I, 59) და მიწის გადასახადად ითვლებოდა (ib., I, 59 და 62). ქართულადაც თამარ მეფის დროს სიტყვა „ხარაჯა“ ღალის ან „გამოსავლის“ მაგიერ იხმარებოდა, იმის მაგიერად რომ მაგ. მემატიანეს ეთქვა: თამარმა ეკლესიები „გამოსავლისა“ (ღალა, კულუხი) და ბეგარისაგან გაანთავისუფლა“ო, იგი სწერს: „თავისუფალ ყვნა ეკლესიანი ხარაჯისა და ბეგარისაგანო“ (ქრ. ცხ. 411, შეადარე აგრედვე თამარის სიგელს, შიო-მღ. ისტ. ს. 26). მაშასადამე ქართულადაც ხარაჯას მიწის გადასახადის მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩვეულებრივ ქართულად „ხარაჯა“ დაპყრობილ ხალხებზე დადებულს ხარკსა ნიშნავდა. რაც უფრო მე-

ტად მაგრდებოდა საქართველოს ძლევამოსილება და ქართველების საბრძანებელი ფართოვდებოდა, მით უფრო მეტი ხარაჯა შემოუვიდოდა საქართველოს; ხელმწიფეს; ამიტომ მხოლოდ დავით აღმაშენებლის შემდეგ დაიწყო ხარაჯის შემოსავალმა წლითი წლობით ზრდა. თამარ მეფის დროს მრავალი ქვეყნები იყვნენ საქართველოს მოხარკედ: ქვეყნები ერაყამდისა და მარალამდის ბაღდადის მხრივ (ქრ. ცხ. 422), გაგი. ქურდუქარი, განძამდის (ib. 430), კენი, კაიწონი, გელაქუნი (ib. 431), თავრეი (თავრიზი), მანა (=მიანე), ზახგანი. (=ზანჯანი), ერთი სიტყვით ადარბაიჯანი, გილანი, ზორასანი, გურგანი (ibid. 480—482), კარნუქალაქი ეზინკითურთ (ibid. 470—75) და სხვანი. რასაკვირველია, საქართველოს ამ მოხარკე! ქვეყნებიდან დიდძალი შემოსავალი ექნებოდა. სამწუხაროდ ქართულ საბუთებში არსად მოიპოვება იმის ცნობები, თუ რამოდენა ხარჯა ედო თვითოეულ დაპყრობილ ქვეყანას. მაგრამ მთელ დაპყრობილ ქვეყნების საჯარო ჯამის გამოანგარიშება, რომელიც საქართველოს სასელაწიფო საზინას უნდა შემოსვლოდა, დასლოგებით მაინც შეიძლება და ია რა საშუალებით: ჩვენამდის მოაღწია ბაღდადას სასელაწიფო სახელმწიფო შემოსავლის სამმა ხარჯთ-აღრიცხვამ, ერთი მე-VIII საუკუნისაა, ორი-კი მე-IX საუკუნისა. იქ აღნიშნულია იმ ქვეყნების გადასახადის ჯამი, რომელნიც მერე საქართველოს ბატონობის ქვეშ იყვნენ. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ დაპყრობილ ქვეყანას ხარკი გაცილებით უფრო მეტი ედებოდა ხოლმე, ვიდრე გადასახადი, მაშინ ჩვენ შეგვიძლიან გამოვიანგარიშოთ დაახლოვებით თუ რამდენი ხარაჯა შემოსდიოდა საქართველოს მაგალითად მე-XII ს., თამარ მეფის დროს. მაშინდელი მოხარკე ქვეყნების ნუსხა ზევით იყო მოყვანილი. აი რამდენ გადასახადს აძლევდნენ ისანი მე-IX საუკუნეში:

გურგანი. 4000000 დირჰემს (A. Kremer Culturgesch. I. 382)

კაზვინი (ზანჯანი). 1628000 — (ib. I, 335).

ადარბაიჯანი (მა-

რალა, არდაველი). 4500000 — (ib. I, 341).

გილანი:	5000000	—	(ib. I, 342).
სომხეთი (კარნუ ქალაქი, არზრუმი, გელაქუნი)	9100000	—	(ib. I, 343).
ერაყი.	13000000	—	(ib. I, 364, შენიშვნა).
ხორასანი	38000000	—	(ib. I, 331).

ჯამი 75228000 ღირებულება.

მაშასადამე მარტო ფულად *) ის ქვეყნები, რომელნიც მე-XII საუკუნეში საქართველოს მოხარკედ გახდნენ, მე-IX საუკუნეში ყოველ წლივ 75228000 ღირებულების იხდიდნენ და გზავნიდნენ ბაღდადში. უეჭველია მე-XII საუკუნეში ქართველები გაცილებით უფრო მეტს გამოართმევდნენ სარაჯად. მაშასადამე ჩვენ თამამად შეგვიძლიან საქართველოს მარტო ხარაჯის ჯამი 75228000 ღირებულება ჩავთვალოთ. ცხადია ერთი ორად მეტი იქნებოდა და არა ნაკლები, მაგრამ თუნდაც რომ მარტო ეს ფული ჩავთვალოთ მაინც დიდძალი შემოსავალი ღებდა.

თუ როგორა ჰკრებდნენ ხოლმე ხარაჯას, ამაზე ჩემს წინანდელ გამოკვლევაში „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ (გვ. 17) არის ლაპარაკი და აქ აღარ გავიმეორებ. დავუმატებ მხოლოდ, რომ ხარაჯის აკრების საქმე თითონ დაპყრობილ ხალხს ჰქონდა მინდობილი და შეიფეს მარტო უპირატესი გადასახადს ახარებდნენ ხოლმე.

ამგვარად საქართველოს სახელმწიფოს შემოსავალი, ანუ როგორც მე XII-ე საუკუნეში ამბობდნენ ხოლმე, „ყოფლისა საშეფოსა შემოსავალი“ (ქრ. ცხ. 490), როგორც ზემოდ იყო გამორკვეული, სახელმწიფო გადასახადისა, ულუფისა და ხარაჯისაგან შესდგებოდა. თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა და რას წარმოადგენდა, ან ერთი ან მეორე, ან მესამე ამაზე უკვე ლაპარაკი იყო. მაგრამ საქართველოს სამეფოს ავლადიდებაზე და მის ეკონომიურ ვითარებაზე რომ სწორე და

*) მხოლოდ ხორასანის ფულში ნივთიულობის ღირებულებაც არის ზედ მითვლილი.

ქეშმარიტი წარმოდგენა გექონდეს, აუცილებლად საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოს ხაზინაში ნამდვილად გაცილებით უფრო ნაკლები შედიოდა, ვიდრე ვარაუდით უნდა შესულიყო; ნაკლები იმიტომ შედიოდა, რომ სახელმწიფო გადასახადს და ხარაჯს ზიანი ჰქონდა.

ჯერ კიდევ ბაგრატ III-ემ ეკელა საკათალიკოზო მამულები სასელმწიფო გამოსავლისაგან განთავისუფლა და შეუვალობის წიგნი უბოძა. თვით პელაგიადეკ კათალიკოზი თავის 1020 სიგელში ამბობს:

„ყოველნი სოფელნი, რომელი მომიგია და რომელი სოფელნი ძეგლად ჰქონდეს ამას წმინდასა დედაქალაქსა, შესავლნი იყუნენ და პე მოვაქსენე გამზრდელსა ჩემსა ბაგრატ კურატპალატსა და შეუვლად გამოკადნეს და მიბოძეს სიმტკიცე შეუვალობისა“ (ქრონიკები II, 33; შეადარე ქრ. სხ. 322). სახელმწიფო საკურკლეს, ანუ ხაზინას ერთბაშად ბლომა შემოსავალი მოაკლდებოდა. მაგრამ დავით აღმაშენებლის დროს უფრო მეტი ზიანი მოუვიდა საქართველოს ხაზინას იმიტომ, რომ ისტორიკოსის სიტყვით მეფემ „განათავისუფლნა არა მონასტერნი აღენ და ღაფრანი მოსკარგვეთა-მსჭირვებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სმეფთსა შინა მისსა ეოვდასა ჭირისა და ბერისაგან“-ო (ქართ.-სხ. 373). ვინც იცის თუ რა დიდძალი მამული და ქონება ეკირათ წინად საქართველოში ლავრებს, მონასტრებს და ეკლესიებს, ის ადვილად წარმოიდგენს თუ რამოდენა შემოსავალი მოაკლდებოდა ერთბაშად სახელმწიფო ხაზინას, როცა ეკლესიას „შეუვალობის“ უპირატესობა მიენიჭა. მაგრამ დავით აღმაშენებლის ბრძნულ და ძლეუბოსილ მყოფობის დროს სასელმწიფო ხაზინას ეტუობა ასეთ დიდ დანაკლისს ატანაც შეეძლო, უეჭველია ახლად დაპყრობილ ქვეყნებიდან მომავალი ხარაჯი ადვილად შეავსებდა ამ ზიანს.

დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდეგ ან დიმიტრი I-ის, ან იქნება თვით გიორგი III-ის, — არა სჩანს-კი რა მიზეზით, მაგრამ შესაძლებელია, რომ ეკლესიის შეუვალობა სამძიმო იყო სახელმწიფო ხაზინისათვის, — ეს უპირატესობა გაუქმებია

და კვლავინდებურად გადასახადის რთმევა დაუწყევიათ. ეს იქიდან
სჩანს, რომ გიორგი მეფის სიტყვით, როცა შე ის იყო დემნას
განდგომას ვსძლიეო, მაშინ „მოვიგონეთ ეკლესიათა საშეფოფისა
ჩუენისათა ეოფლისა ბეგრისა უსამართლომასა და დაჭირებულისაგან
კსნაჲ და განთავისუფლებაჲ და ამისა მიზეზისათჳს შეკრბეს ეო-
ველნი სამეფომასა ჩუენისა მონაზონნი და ეპისკოპოსნი იმერნი და
ამერნი, კასადიკოზი მოძლუარი და ეოველნი მეუდაბნოენი და
მთცა გვიბრძანეს და მოგუჲსენეს დაჭირებულობაჲ ეკლესიათაჲ...
ამისთჳს... განვაგეთ გულს-მოდგინედ შეკაზმვაჲ და განთავი-
სუფლებაჲ წმიდათა ღვთისა ეკლესიათაჲ“—ო (ქრონიკები, I, 265).
ეს დიპლომატიური სიგელი იმასა ნიშნავს, რომ გიორგი II-ს
თავის მეფობის პირველ წლებში, როცა მას ყველა კერძო
პირები და დაწესებულებანი თავიანთ წყალობის წიგნებს და-
სამტკიცებლად წარმოუდგენდნენ, ეკლესიისათვის შეუვალო-
ბის წიგნი არ დაუმტკიცებია და წინანდებურად გადასახადი
მოუთხოვია. საღვდედლოებას უთმენია, მაგრამ მერე როცა
დემნას განდგომა მომხდარა, უდროვნია, შეყრილა და, მო-
ბრუნებულა თუ არა მეფე ბრძოლის ველიდან, მოუხსენებია
ეკლესიები გადასახადებისაგან გაანთავისუფლეო. მეფეც,—მე-
ტი რა ძალა ჰქონდა,—უნდა დათანხმებულიყო; ის ის იყო
რის ვაივაგლახით სძლია აჯანყებულ ძმისწულს, ამისთანა დროს
ხომ მთელ სამღვდედლოებას ვერ გადაიკიდებდა? ასე უნდა გვე-
სმოდეს გიორგი II-ის მოქნილ ენით დაწერილი სიგელი, თო-
რემ რა დასაჯერებელია, რომ მას ასეთი საქმე, როგორც
ეკლესიის შეუვალობაჲ, დაჰვიწყებოდეს.

თამარ მეფესაც ეს ეკლესიის უშირატურობა როგორც ეტეობა
დაუმტკიცებია (ქარ.-ცხ. 411) და სახელმწიფო ხაზინას ისევ
ისე ბლომა შეჰოსავალი დააკლდებოდა.

შემდეგ, როგორც ნათქვამი იყო, დიდი დანაკლისი აგრედეჲ
ხარაჯსაც მოსდიოდა. მთელი ის ფული და ქონება, რომელსაც
ხარაჯად იხდიდნენ საქართველოს ქვეშევრდომი ერები, უკ-
ლებლივ სახელმწიფო ხაზინა არ იღებდა ხოლმე, იმიტომ რომ
ქართველ მეფეებს ჩვეულებად ჰქონდათ ძლიერ და ქედფიცხელ

მოეშე დიდებულების მამულებით დასაჩუქრება, ეგებ მათი გული ამით ზაინც მოვიგოთო. ასე იქცეოდა მაგ. ბაგრატ IV (ქრ. ცხ. 330—1), ამნაირსავე გზას ადგა მისი შვილიც გიორგი II (იხ. 341). ღვით ღმრთისმეტყველი დიდებულ და ურჩ მოხელეებს მაგრე რიგად არა სწყალობდა, არამც თუ მამულს არ აძლევდა, პირიქით საპყრობილეში ამოაყოფინებდა ხოლმე თავსა; იგი იმდენად ძლიერი იყო, რომ ურჩების მოფერებასა და ღმრთის საჭიროდ არა სთვლიდა (იხ. ჩემი საქართველოს მეფე, გვ. 16—66). დიდებულ მოსელებების დაჯილდოვება მეტის მეტად თამარ მეფის დროს იყო გაგრძელებული. თამარი თავის ერთგულ მოყმების სამსახურს აჯილდოვებდა და თითქმის განსაკუთრებით დაპყრობილ და სახარაჯო ქვეყნებს უწყალობებდა ხოლმე. როცა მაგ. თამარის ერთგულმა მოხელეებმა რუსი და მისი მომხრენი დაამარცხეს, მაშინ „მწყალობელ ერთგულთა და საკუთართა თვსთა“ მეფემ შეიწყალა ზაქარია ვარდანის ძე და უბოძა გზი ქურდუკითა განძმდის მრავლითა საკუთართა და მრავლითა სახსევროთა ქაღაქებითა, ცისეებითა და სოფლებითა შეიწყალა და უბოძა სარგისისძესა ივანეს... საპატოი კაენი და კაიწონი, გელაქენითა და სხვათა მრავლითა სახარაჯოთა ქაღაქითა, ცისითა და ქვეყანითა და შეიწყალეს და დალოცნეს სსუანიცა მრავალნი დიდებულნი (იხ. 431). მაშასადამე ის ხარაჯა, რომელიც წინად მთლად სახელმწიფო საზინაში შედიოდა, ესლა ან მოლად დიდებულების „საკუთრება“-დ, ან „სახსევროდ“ უნდა გამხდარიყო, ე. ი. მხოლოდ ნასევარი-და ერგებოდა სახელმწიფო საჭურჭლეს. ამნაირადვე მოიქცა თამარი, როცა ქ. შანქორი და მისი მიდამოები აიღო: „ითაყვანა ამირმირმან და უბოძა მას შანქორი და ყოველი მისი შემოსავალი“-ო (ქრ. ცხ. 447, იხილე აგრედვე გვ. 475, 478). რაკი საქმე ამნაირად იყო დაყენებული, რასაკვირველია, სახელმწიფო ხაზინაში გაცილებით უფრო ნაკლები შემოვიდოდა ხარაჯა, ვიდრე ნამდვილად უნდა შემოსულიყო ეს დიდებულების დასაჩუქრების წესი რომ არა ყოფილიყო.

სახელმწიფო ქონება გიორგი II-ის დროს ქუთაისის სა-

ჭურჭლეში ინახებოდა (ქრ. ცხ. 341), ხოლო როცა დავით აღმაშენებელმა 1122 წელს ქ. ტფილისი აიღო, მაშინ ტფილისი, დაუმკვიდრა შელთა თესთა საჭურჭლე (ibid. 364); გიორგი III-ემ უკანაშვიც ააშენა საკურკლე რადგან ტფილისისა აღარა კმაროდა (ibid. 395). რაკი შემატიანე „ხელოსანთაგან მორთმეულს“ და „საკურკლით“ აღებულს ფულს ცალცალკე იხსენიებს (ibid. 373), ეტყობა „კეღოსანთაგან მორთმეული“ ანუ სახელმწიფო გადასახადის ფული საჭურჭლეში არ ინახებოდა, არამედ ცალკე იყო; საჭურჭლეში როგორც სჩანს „მონაგები და ნატყვენავა“ ინახებოდა (ibidem. 395), და სამხედრო აღაფი.

როგორ, ან რაზე იხარჯებოდა სახელმწიფო ქონება? არსებობდა ხოლმე თუ არა სახელმწიფოს მთელი შემოსავლის ხარჯთაღრიცხვა? ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები საისტორიო და იურიდიულ საბუთებში არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც ჩვენ შეგვიძლიან დავაბტკიცოთ, რომ საქართველოში სასელმწიფო შემოსავლის ხარჯთაღრიცხვას მუდმივად გენდენ ხოლმე. ეს ცხადდა ბტკიცდება თამარ მეფის ისტორიკოსის შემდეგ ცნობიდან: თამარის დროს „ყოველსა სამეფოსსა მისსა შემოსავლნი, რაცა იყო შინად და გარეთ, ყოვლისა ნათალი გლახაკთა მიეცემოდა დაუკლებლად ერთისა ქრთილისა მარცვალამდეცა“-ო (ibid. 490). თუ მთელ სამეფოს შემოსავლის ერთ მეთოდ წილს ანდომებდნენ ხოლმე გლახაკთა უზრუნველყოფის საქმეს, მაშასადამე უეცველია თავდაპირველად ყოველ-წლივ სასელმწიფო შემოსავლის მთელი ჯამი უნდა ჰქონოდათ გამოანგარიშებული, თორემ საიდან გაიგებდნენ „ნათალი“ რამდენს შეადგენდა. ცხადია, რომ საქართველოში ამ დროს შემოსავალგასავლის ხარჯთაღრიცხვა ყოველ-წლივ უდგენიათ. ყურადღების ღირსია, რომ „ყოვლისა სამეფოსსა შემოსავლნი, რაცა იყო შინად და გარეთ“ უანგარიშნიათ ე. ი. სასელმწიფო შემოსავალი და ბაჟი — შინად, სარაჟა კიდე — გარეთ. ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ ქართველი მეკურკლეთუხუცესნი, ანუ ფინანსთა მინისტრები საქმეში ღრმად ჩახედულები ყოფილან და არაბების გამოჩენილ ფინანსთა მინისტრებს არ

ჩამოუვარდებოდნენ (იმათ შესახებ A. Kremer. Culturgeschichte d. Orients, I, 263—273). „ნათალი“ ამტკიცებს აგრედვე რომ იმ დროს სახელმწიფო გასაჯლის სავარაუდო ანგარიში უდგენიათ. სამწუხაროდ ჩვენამდის ჯერჯერობით არც ერთს სახელმწიფო შემოსავლის ხარჯთ-ალრიცხვას, არც სავარაუდო გასავლის ანგარიშს არ მოუღწევია.

რამდენადაც საისტორიო მასალებიდანა სჩანს სახელმწიფო შემოსავალი ამ ნაირად იხარჯებოდა:

1. მთელ შემოსავლის ერთი მეათედი, როგორც აღნიშნულიყო, გლახაკების უზრუნველყოფასა და ხსენ. სავარაუდო საქმედ მოქმედო საქმეებზე იხარჯებოდა. როდის და ვინ დააწესა ეს, ამაზე ლაპარაკი მქონდა ჩემ სხვა გამოკვლევაში „ზნეობრივ მოძღვრების ისტორია საქართველოში“ (იხ. „რევრია“ 1906 წ.) და აქ აღარ გავიმეორებ.

2. შემდეგ მეფეს და მის სასიძოვას ეძლეოდა. სამწუხაროდ ცნობები არ მოიპოვება, თუ რამდენი უნდებოდა. ან რამდენი ეძლეოდა თვით მეფეს; ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ ამ დროს როგორც ეტეობა მეფის საკუთარ და სახელმწიფო ქონების განსხვავება და გარჩევა კარგად იცოდნენ (ქართ. ცხოვ. 373, 453). სამეფო ტახტს თავისი გადაკეთილი შემოსავალი ჰქონდა; ეს ცხადადა სჩანს მემამულანეს შემდეგ სიტყვიდან: იგი ამბობს, რომ ქალაქი ანი გიორგი III „დაიჭირა სიმტკიცედ ტახტისა თჳსისა შესანახად და განსამაგრებლად“-თ (ქარ.-ცხ. 386); ასე რომ სამეფო ტახტს თავისი საკუთარი შემოსავალი ჰქონდა და მით უფრო საინტერესოა გვცოდნოდა, რამდენი ეძლეოდა იმის გარდა სახელმწიფო ხაზინიდან. უეჭველია ცოტა ფული და ქონება არ დასკირდებოდა საქართველოს ხელმწიფის ტახტს მეტადრე მე-XII—XIII საუკ., როცა საქართველომ აღმოსავლეთში მოწინავე ადგილი დაიკარა. საკმარისია აღამიანმა მაშინდელი ბრწყინვალე დარბაზობის აღწერა გადიკითხოს (იხ. ქარ. ცხ. 416—420, 433, 439, 441, 448), რომ ცხადად წარმოიდგინოს, თუ რა დიდძალი ქონება და სანოვავე დასკირდებოდა სამეფო ტახტს.

3. სახელმწიფო მართვა-გამგეობაზე. საბუთებიდანა სჩანს, რომ გამგეობის ხელისუფლებს, როგორც მაგალითად ერისთავთ-ერისთავებს, ერისთავებს, ციხისთავებს, მოსაკარგვე აზნაურებს, ხვეისუფლებს და სხ. თავიანთი სარგო ჰქონდათ გადაკვეთილი, რომელსაც საერისთაო, საციხისთავო, სახვეისუფლო ერქვა. რაკი ეს ყველა გადასახადები ყველა სიგლებში სახელმწიფო „გამოსავალ“-ის ცალკეა დასახელესული, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მათი „სარგო“ სახელმწიფო ხაზინაში კი. არ შეჰქონდათ გადასახადის ამკრებლებს და იქიდან ეძლეოდათ, არაჲდ აკრებისთანავე დანიშნულებისა და კუთვნილებისამებრ აბარებდნენ ხოლმე მოხელეებს. ჩვენ ვიცით აგრედვე რომ დიდებულ ხელის-უფლებს, როგორც მაგალითად ამირსპასხაძარს, მსახურთ-უხუცესს, მანდატურუხუცესს „სპატიო სახარჯო“ მიწები ჰქონდათ და იქი-დან იღებდნენ გადაკვეთილ ფულსა და ჭირნასულს, ასე რომ კგო-ნებ სახელმწიფო ხაზინიდან არც მათ ეძლეოდათ რაჲ: მაგრამ ღარბაზის მრავალრიცხოვანი მოხელეები: მწიგნობრები, მწერლე-ბი, კელოსნები და მმართველობის დანარჩენი მოსამსახურეები, მალემსრობოლნი და სხვანი, „უეჭველია“ ხაზინიდან მაიღებდნენ თავიანთ სარგოს. ამას გარდა საზოგადო გზების, ხიდების და თავშესაფარების და საფადმოყოფების გაკეთება და შენასვა ცოტა ფულს არ მოითხოვდა.

4. დასასრულ დიდძალ მუდმივ ჯარის შენახვა, რომელიც საჭირო იყო „ციხეთა და ქალაქთა შინა დგომად და დამ-კერველად“ და გარეშე მტერთან საბრძოლველად (ქარ. ცხ. 357). მარტო დავით აღმაშენებლის დროს ქართველ ჯარის გარდა 50,000 ნაჭირავები ჯარი იყო; თამარ მეფის დროს ხომ უფრო მეტი იყო საჭირო (ibid. 438), ამ დროს ძველ და ახალ ციხეების გარდა ოსებიც მრავლად ერივნენ მუდ-მივ ნაჭირავებ ჯარში (ibid. 439) ამათი შენახვა მშვიდობი-ანობის დროს, მერე ნადირობის მოწყობა, რომელშიაც ყო-ველთვის ჯარი იღებდა ხოლმე მონაწილეობას იმიტომ, რომ წინად ნადირობა ლაშქრისათვის აღლუმის მაგიერი იყო, ხუმრობა საქმე არ არის და ცოტა ფული არ დაიხარჯებოდა.

უმზეზოდ-კი არ უსაყვედურებდნენ ერთის მხრით დავით აღმაშენებელს მისი მოწინააღმდეგენი საქართველოს „ესოდენ მჭირსელ დამოღაშქრებისათვის“ (ibidem. 376), მაგრამ მაშინ სხვათრივ არ შეიძლებოდა.

თავი მეოთხე.

საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა.

თუბცა საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის შესახებ მხოლოდ შემთხვევით და გაკერით ნათქვამი ცნობები მოგვეპოვება, მაგრამ ისინიც საკმაოდ ცხოვლად გვიხატავენ ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობას. ჯერ კიდევ არაბები საქართველოს არ შემოსეოდნენ, რომ იქაურობა, განსაკუთრებით დასავლეთი მხარე, სრულებით აოხრებული იყო; მე VI-ე საუკუნეში ამ ადგილებში, რომელსაც მაშინ ლაზიკას ეძახოდნენ ხოლმე, სპარსელებსა და ბიზანტიელების შორის საშინელი გამწვავებული ბრძოლა იყო ატეხილი, შუაში-კი მკვიდრი მცხოვრებნი იქყლიტებოდნენ: მთელი ეს მხარე ამ ომების გამო აკლებული იყო (იხ. პროკოპი კესარიელის ისტორია, პროფ. დესტუნისის თარგ. წიგნი I, 12 და II. 15, 17, 28, 29, 30). მერე ზედ დაერთო შავი ჭირი, რომელმაც ამ დროს ჯერ ეგვიპტეში იჩინა თავი, მერე-კი მთელ ქვეყნიერობას მოედო. ქვეყანა არ გადარჩა, რომ მუსრი არ გაველო (იხ. პროკოპი კესარიელის ისტორია, იხ. წიგნი II, თავი 32). რასაკვირველია არც საქართველოს ასცდებოდა. მერე არაბები შემოესივნენ და მურვანყრუმ გაოხრა საქართველო: რაც არაბებმა დააკლეს ის მოარულმა ბუცლისსენმა დაასრულა და ქვეყანა დაღუპა. ყველა ამ გარამოებამ დასავლეთი საქართველო ისე გაანადგურა, რომ მე-VIII-ე საუკუნეშიც-კი წელში ვერ გაიმართა, საშინელი უკაცურობა იყო. ჩვენი მემართიანე სუმბატ დავითისძე მოგვითხრობს: „ვევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედითა სოფელთაჲსა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლებისაჲსა აჟრდა, ოდეს იგი

ყრუმან ბაღდადელმან შემუსრნა ციხენი ყოველნი და მოვლო შევშეთიკა და ღადონი, და კუჲლად შემდგომად მისსა სლუჲმან საცდობისამან *) მოაოკრა კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს „ქენი ადგილ ადგილო“ (ე. თაყაიშვილის გამოცემა „სამი ისტ. ქრონ. გვ. 53). ამ ქვეყნების აოხრებასა და ამოვარდნას გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების დამწერიც შოგვითხრობს: „კლარჯეთს და ტაოსა შინა და შევშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა მცირედნი იპოვებოდეს (ერის კაცნი) დაშტენებულ ტყეთა შინა ადგილ ადგილ.“ (იხ. პრ. ნ. მარკის გამოც. გვ. 15).

არაბები მთელ საქართველოს დაეპატრონენ. თუმცა მემართიანე სუბბატ დავითის ძე ამბობს იუენეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნივე „ქენი შევშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“-ო (იქ. გვ. 55), მაგრამ მარტოკა ეს მხარე-კი არა, აღმოსავლეთი საქართველოც არაბების ბატონობის მძიმე ტვირთს ეწეოდა; ეს ცხადადა სჩანს აბო თბილელის ცხოვრებიდან. განსვენებული მეცნიერი აღფრედ კრემერი ამტკიცებდა, რომ არაბების ბატონობა თბილისს არც როდის არ უნახავსო იმიტომ, რომ ხარკის შემოსავალის ხარჯთ-აღრიცხვის სიაში იგი მოხსენებული არ არის, ხოლო ეს იმას ამტკიცებს, რომ იქიდან ხარკს ბაღდადში არა გზავნიდნო. (A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients, I, 341). მართალია სიაში საქართველო ცალკე დასახელებული არ არის, მაგრამ ბ. კრემერი მაინც სცდებოდა და აი რატომ: არაბები თავდაპირველად, მანამ კავკასიას ხეირიანად არ გაიცნობდნენ, საქართველოსა და სომხეთს ერთიერთმანერთისაგან ვერ არჩევდნენ. საკმარისია ადამიანმა არაბების გეოგრაფიული თხზულებები გადაათვალიეროს, რომ დარწმუნდეს ამაზე: იქ სომხეთად ისეთ ქალაქებსა და ქვეყნებსა სთვლიან, რომელნიც უცილობლად საქართველოს ეკუთვნოდნენ. ცხადია, რომ რაკი არაბებს კავკა-

*) სატალი—სენია, მუცელა, მომსგრეელი“ (საბა ორბელიანი ლექსიკონი).

სია საკმაოდ შესწავლილი არა ჰქონდათ, ყველაფერს სომხეთის სახელს ეძახდნენ, ჩადგან სომხეთი არაბების პირველი დაპყრობილი ქვეყანა იყო, როცა კავკასიაში შემოვიდნენ. ამიტომ შესაძლებელია საქართველოდან გამომავალი ფული პირველ ხანებში სომხეთის ხარკის სიაში ერთად მოქცეული ყოფილიყო, მერე-კი ადგილობრივი თბილისის ამირა იქნებ იმდენად გათამამდა, რომ ხალიფას ფულს უქერდა; ასეთი მაგალითებიც ბევრი ყოფილა ბაღდადის სახალიფოში. რომ აღმოსავლეთი საქართველოც არაბების ბატონობის დროს ეძიმე ხარკს იხდიდა, ამას ამტკიცებს აბო ტფილელის ცხოვრების შესანიშნავი ავტორი იოანე საბანისძე, რომელიც ამბობს: „ვართ მორწუნენი მძლავრებასა ქუეშე დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქვეშე მათსაო“. (საეკლეს. მუზეუმ. გამოც. გვ. 8). ხარკის ძლევა და სხვის მონობა არც თუ ძალიან საქმუშურია, რომ ავტორს ეს ცნობა სიცრუედ ჩამოვართვათ. ხარკი ძალიან დიდი იყო და მძიმე, კომლზე ოქროს დინარს ახდენებდნენ და ხალხი დიდს გაკირვებაში ჩავარდა. მერე როცა არაბების ძლიერებამ შესამჩნევად იკლო და შესუსტდა, საქართველომ გამოკეთება დაიწყო; მაგრამ სწორედ ამ დროს, მე X—XI-ე საუკუნეში გამწვავებული ბრძოლა ატყდა ქართველებსა და ბიზანტიელებს შორის და ამ ბრძოლამ დიდი ზარალი მიაყენა ჩვენ სამშობლოს, დიდი ცოდვა და უბედურება დაატრიალა ჩვენ ქვეყანაში. როცა გიორგი მეფის (1014—27) ჯარმა ომის დროს სულმოკლეობა გამოიჩინა, ბოლომდის ვერ მოითმინა და უკან დაიხია, მაშინ ბიზანტიის კეისარი „ბასილი უკანა წარუდგა და მოვიდა არტანს და დაწუა იგი და რომელი პოვა ტყვე ყო, ხოლო გიორგი წარვიდა ნიგალითა კერძო სამცხედ და მიუდგა მას უკანა ბასილი ჯავახეთითა კერძო და მოაოხრა ყოველივე, გარდავიდა გიორგი თრიალეთად და მოადგა ბასილი თრიალეთად“-ვე, მაგრამ როცა დაინახა, რომ გიორგის მეშველი ჯარი მოუვიდა, „შეიქცა თრიალეთით და უკუ-მოვლო ჯავახეთი და არ-

ტანი დღეთა შინა ზამთრისათა და კულად უბოროტეს აღრე მოაოკრა“-ო (სუბატის ქრონიკა, სამი ისტ. ქრ. გვ. 68—69).

ჩვენ მემატიანის ამ ცნობებს აპართლებს და კერძო უკრავს არაბების ერთი ისტორიკოსი იაჰია ანტიოქელი, რომელიც გვიამბობს, რომ ბასილი მეფემ ქართველ მეფის ქვეყნები და სოფლები ჯერ გაცარცა მერე კიდევ გადაბუგა, ხოლო ტყვედ წაიყვანა, დახოცა და თვალები დასთხარა 200000 კაცზე მეტსაო (В. Розенц. Императоръ Василій Болгаробойца, извлеч. изъ лѣтоп. Яхьи. Антиох. გვ. 62). თუნდაც რომ არაბი მემატიანე რიცხვში სცდებოდეს, მაინც როგორც ქართულ, ისე არაბულ ცნობებიდან ცხადადა სჩანს, რომ ბიზანტიის კეისარს ქვეყანა გაუნადგურებია და ხალხისათვისაც დიდი ზიანი მიუცია. ცოტა ხნის შემდეგ, 1023—1024 წ. გულზე მოსული ბასილი კეისარი გიორგი მეფე და ქართველებმა ჩემი მოტყუება რად განიზრახესო, ქართველ ჯარს დაეცა და „მოისრნეს ურიცხვნი პირითა მახვილისათა და რომელნიმე მეოტ იქმნეს; წარიღეს ბერძენთა ავარი დიდძალი და განძი სამეფო ყოველი სრულიად, რომელი აქუნდა“-ო გვიამბობს სუმატ დავითისძე (სამი ისტ. ქრ. 73). ამ შემთხვევაშიც არაბი მემატიანე ჩვენ ისტორიკოსის ცნობა საუცხოოდ ამტკიცებს და უფრო მეტს მასალაც გვაწვდის; იმის სიტყვით კეისარს გიორგის მეფის ფულისა, განძისა და სურსათის გარდა ლაშქრის მთელი ქონებაც და დიდძალი საქონელი, ცხენები და ხარები ჩაუვარდაო ხელში (В. Р. Розенц. Импер. Василій Болгаробойца, извлеч. изъ лѣтоп. Яхьи Антиох. 65). დიდიხანი არ გასულა, რომ ბასილი კეისრის ძმამ კონსტანტი კეისარმა „მოაოკრა ქუეყანანი იგი, რომელნი პირველ მოეოკრნეს ქუეყანანი ბასილი მეფესა და უმეტესცა, რამეთუ მოიწია ესე თრიალეთს, ციხესა ქუეშე კლდე-კართასა... და მისცნეს ციხენი“ (სუბატის ქრონიკა, სამი ისტ. ქრ. გვ. 76).

იაჰია ანტიოქელი მოგვითხრობს, რომ ბიზანტიელებმა ქვეყანა გააოხრეს და გადასწვეს, ხოლო მცხოვრებნი ზოგი დახოცეს, დიდძალი კიდევ ტყვედ წაასხეს, ვინც მიუვალ მთე-

ბში გახიზნა მოასწრო და იქ შეეფარა, მხოლოდ ის გადურჩა სიკვდილსაო (В. Розенъ. Импер. Василій Богаробѣща, измеч. изъ ꙗѣтѣ. ꙗѣхъ Антиох. 70).

ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოს, რომელიც მე-VIII-ე საუკუნეში იმდენად აოხრებული იყო, რომ „მცირედ-ლა დაშთეს კაცნი აღგილ აღგილ“, ბიზანტიელ კეისრების თავდასხმა და ნაფარდობა მე-XI-ეს საუკუნეში, ისევ ისე საწინელ განსაცდელში ჩააგდებდა, ქვეყანას ამოაგდებდა და მოსახლეობას აშოსწყვეტავდა; იქნებ მე-VIII-ე საუკუნესავეთ ეს მხარე „გარეშე მცირედთა სოფელთასა უშენებელ არა ყოფილიყო“. მაგრამ მაინც ხალხი. მეტის მეტად უნდა შემცირებულიყო; სამჯერ ზედიზედ აკლებისა და განადგურების ატანა ხომ ხუმბრობა საქმე არ არის.

ათას მესამოცე წლებში დასავლეთ ბიზანტიელებისაგან აოხრებულ საქართველოში საშინელი შიმშილობა იყო; გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, რომ შიმშილით ბევრი დახოცილა, ხოლო ვინც სიკვდილს გადურჩა ისიც „მრავლითა კირითა ცხოვნდებოდეს და შორის სიკვდილისა და ცხოვრებისა მყოფი იყო;“ ხალხი უწმინდურ საქმლით ირჩენდა თავსა, მშობლები თავიანთ შვილებსა სტრევბდნენ სხვებთან და თითონ გარბოდნენ (გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება, საეკლ. მეზ. გამოც. გვ. 325-6). ჯერ შიმშილობა ხეირიანად არ მიუყვებოდა, რომ ჯავახეთს 1064 წ. თურქები ეწვიენ და „არა თუ ახალქალაქისა მკვდარი მოისრნეს, არამედ დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავრნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი ძვრ-ძვრად მოისრნეს და წარწყმდეს“ (ibid. 329):

ეს გახლდათ საქართველოს ახალი მტრის სულთან აღზარსლანის საქმე, რომელიც „უგრძნეულად მოვიდეს, შემუსრა კარგარი და თრიალეთი და დღეს: ერთს მარბიელმან მიუწია ყუელის ყურსა, გარდავიდა შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს ვიდრე ფანასვერტამდე და მასვე დღესა ჩამოუწია თორს და ლევის კეცს და თუთ დადგა თრიალეთს სამ დღე“, მერე ქა-

რთველ მეფეს დაედევნა, „მოუვიდა ლაშქარი სულტნისა, წა-
რვიდეს და წამოუდგეს ქედსა ზედა, ხოლო იგინი ჩამოესწ-
რნეს ქართლს, წავიდა ჯავახეთს და მოადგა ახალქალაქს...
და იბრძოდეს ს.მ. დღე, (და) რამეთუ არა ზღუდითა მტკი-
ვითა გარდასრულიყო ახალქალაქი, ვერღარა დაუდგეს ბრძო-
ლითა: აღიკურნეს მყოფნი ქალაქისანი და განუხუნეს კარნი
და შეიბნეს ძლიერად, მოსრეს პირითა მახვილისათა; შევიდეს
ქალაქად თურქნი და ტყუე ყუეს ურიცხვი ერი ქრისტიანეთა,
აღილეს განძი და ტყუე ძლიერი; შეიღება წყალი ახალქალაქისა
სისხლითა“-ო (მარიამ დედოფლის ქრ. ცხ. გვ. 268—269, ე.
თაყაიშვილის გამოც. და ქრ. ცხ. 331—332), ასეთი საშინ-
ელი სისხლის ღვრა მოხდა ამ ადგილას. მაგრამ აღპარს-
ლანმა ეს არ იკმარა: 1068 წელს („ქრონიკონი იყო სპც“) იგი წარემართა აფხაზთა (ე. ი. ქართველ) მეფისა ზედა და მიერთ-
ნეს სომეხთ-მეფე კაკირიკე და ტფილელი ამირა და აღსართან, შე-
მოჰყუეს ქართლსა თანა; ჯაჭვით გაუშვეს მარბიელი ცისკრად და
სამწუხროდ აღივსო ყოველი ქართლი თუესა დეკენბერსა ათსა
დღესა ორშაბათსა“ (მარიამ დედოფლის ქრ. ცხ. იხ. 271 და
ქრ. ცხ. 334). მემკვიდრეს სიტყვით, „იყო ქართლსა შინა
პური და ღვინო ფრიადი“; სულტანი იქ ექესი კვირა დარჩა
და იწყო ოკრებად და კოცად კაცისა და გარდავიდა მარბი-
ელი მისი არგვეთს; მიუწიეს და არბიეს ვიდრე რუის (ან
სეირის ციხემდე.“ სულტნის ჯარმა საშინელი დღე დააყენა
ქართველებს; „მოისრა ურიცხვი სული ქრისტიანეთა და
ტყუე იქმნა; და იქმნა საძაგელ ქვეყანა ქართლისა სახილგე-
ლად კაცთა, მოოკრდეს ყოველნი ეკლესიანი, სიპრაელითა
მძორისათა არა დაედგმოდეს ქვეყანასა თუალნი, მოგვით-
ხრობს ისტორიკოსი (მარიამ დედოფ. გრ. ცხ. იხ. 261 და
ქრ. ცხ. 335). რაც მტრის ხელმა დააკლო, ის ბუნებამ და-
ასრულა. საუბედუროდ სწორედ მაშინ უნდა ყოფილიყო
„ზამთარი სასტიკი“; იმიტომ „რომელი გარდაეხუეწა და მი-
მართა მათთა, მოსწყდა იგიცა სიფიცხისაგან ზამთრისა“ (იხ.
271 და იხ. 335). კიდევ საშინელ სიცივესა და ქარბუქს

რომ არ შეეწუხებინა, აღპარსლანი საქართველოდან ფეხს არ მოიცილიდა. დაბრუნებისას მან თბილისი და რუსთავი ქართველებს წაართვა და განძის მფლობელს ფადლონს უბოძა. ზამთარს ჩივოუნენ, მაგრამ არც გაზაფხულმა დააყარა ხეირი ისედაც განადგურებულ ქვეყანას...

დიდი თოვლი რომ გადნა, „შეიქმნა სიმდიდრე წყალთა ძლიერი და მტკუარი ვერღარა ეტია ნადინობასა თჳსსა, მოეფინა ველთა და წაიღო მრავალი სული, რომელი დაჩოხილ იყო სულტნისაგან“-ო, გვიამბობს ისტორიკოსი (იხ. 272 და იხ. 336); საშინელმა წყალდიდობამ წალეკა ბედკრული ქართლი და საშინელი ცოდვა დაატრიალა. ამავე დროს ფადლონი კიდევ ქართლს არბევდა (იხ. 273 და იხ. 336). ასეთ მდგომარეობაში და გარემოებაში მყოფ ბაგრატ მეფესთან „არონიებდა სულტანი მოციქულთა და უკრებდა ძღუენთა ბაგრატ მეფესა, ამოთა ენითა სთხოვდა ხარაჯასა“, მაგრამ საქართველოს ბატონიც ისეთისავე თავაზიანობით, ხერხით და ტკბილის სიტყვით ხვდებოდა ხოლმე თავის მოპირდაპირის მოციქულებს, ყმობას-კი ქარა კადრულობდა. მემამულე ამაბობს: „არა დაიღვა ბაგრატ მეფემან ხარაჯა, არამედ ავლენდა იგიცა მოციქულთა და უკრებდა იგიცა ძღუენსა და იყო მათ შორის სიტყვა-სიყვარული“-ო (იხ. 276 და იხ. 339). გიორგი II (1072—1089) მეფობის დროს საქართველოს მეღიქ-შაპი არ აძლევდა მოსვენებას: შემოესია, „დაიჭირა სამშვილდე სულტანმან და მუნ დგომასა მოარბია ქართლი, წაიღეს ტყუე და ნატყუენავი ურიცხვი“ (იხ. 279 და იხ. 242). მაგრამ რაც 1080 წელს („ქრონიკონი იყო ტ“) თურქებმა საქართველოს დღე დააყენეს, იმისთანას ჩვენ ქვეყანას იშვიათად თუ მოსწრებია. როცა თურქები გაძლიერდნენ ბიზანტიის მოხელეებმა თავიანთ ციხე ქალაქებს, რომელიც აღმოსავლეთში, საქართველოს მეზობლადა ჰქონდათ, თავი მიაწესეს; თურქები დაეპატრონენ დატოვებულს ქვეყნებს და ფეხი მაგრად მოიკიდეს; მიჰყვეს ხელი საქართველოს და იწყეს „მიერიითგან რბევად, ტყუენვად და მოოკრებად, წვად, სრვად

და ტყუენვად ქრისტიანეთა“ (იხ. 282 და იხ. 348). ერთხელ თვით გიორგი მეფეს უცბად თავს დაესხნენ კიდეც და უკუაქციეს იგი თავის მრავალ რიცხოვან ჯარითურთ, „ხოლო საქურქლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი ოქროსა და ვერცხლისანი ბაგრატეულნი და სასმურნი, სამწდონნი პატიოსანნი, კარაენი სამეფონი, ყოველთა დიდებულთანი აიხვნეს იაფარად“-ო, მოგვითხრობს ისტორიკოსი (იხ. 282 და იხ. 344). როცა სხვა თურქებმაც შეიტყეს, რომ საქართველო უპატრონოდ არის დარჩენილი და გაცარვა აღვილი იყო, მაშინვე შემოიპყრნენ და „მოეფინნეს პირსა ყოვლისა ქვეყანასა, ვითარცა მკალნი და დღესა ივანობასა ასისფორი, კლარჯეთი ზღვის პირამდის, აქარა, სამცხე, ქართლი, არგვეთი, სამოქალაქო, ჭყონდიდი აღივსო თურქითა; მოისრა, ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი; მასვე დღესა დაწუეს ქუთაისი და არტანუჯი და უდაბნონი კლარჯეთისანი“ (იხ. 282 და იხ. 344). მანამ თოვლი არ მოვიდა, თურქებს საქართველოდან ფეხი არ მოუცვლიათ; „მოკამეს ქვეყანა და მოსწყდეს თუ სადმე ვინ დარჩომილიყვნეს ტყეთა, კლდეთა, ქუაბთა და კურელთა ქუეყანისათა“-ო, მოგვითხრობს ისტორიკოსი (იხ. 283 და იხ. 344—345). ვინც გადარჩა თავზარდაცემული მთიულეთს გარბოდა, მაგრამ ვაი ამ გახიზნვას!... თითქოს განგებ სწორედ ამ წელსაც საშინელი სუსხიანი და ფიცხელი ზიმთარი დაიქირა; დიდძალი ხალხი ყინვისა, უსახლობითა და შიმშილობით გამოესალმა მაშინ წუთი სოფელს (იხ. 283 და იხ. 345). გაუტკბათ თურქებს საქართველოში თარეშობა და ცარვა-გლეჯა: გაზაფხულდებოდა თუ არა, მაშინვე საქართველოს მოედებოდნენ ხოლმე. მოსვენება არ იყო მათგან. მემამულები მოგვითხრობს, „არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა-მკა“-ო; ან კი ხვნა თესისთვისა ვისა სცხელოდა, სიცოცხლე ვისა ჰქონდა მობეზრებული, რომ მთებიდან ბარად ჩამოსულიყო. გაოხრდა და ამოვარდა ქვეყანა; ნაცვლად კაცთა მკეცნი ველისანი დაემკვდრნეს მათ შინა“ (იხ. 283 და იხ. 345). ქართლის ქალაქები და ნაქარმაგვეი ჯალსავსე იყო

ირმითა და ეშუთამიერ“ (იხ. 288 და იხ. 349). ამ მტრის ნაფარდობასა და ცარცვა-ყვლეფას ბუნების რისხვაც ზედ დაერთო: 1089 წელს (თ. ჟორდანია, ქრონიკები I, 233) ისეთი საშინელი მიწის ძვრა ატყდა, რომ, „შეიძრა საფუძველითურთ ესე ოდენ სასტიკად, ვითარმედ მთანი მიღალნი და კლდენი სასტიკნი მყარნი ნახედ მტვერისა დაიგულნეს (?); ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, სახლნი დაითქნეს და დაირღუენეს და იქმნეს საფლავ მასშინა მკვიდრთა, რომელთა თანა თმოგვიცა დაიქცა და დაიპყრა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანიასი ცოლითურთ“ (იხ. 286—7 და იხ. 347—8). საშინელება რამ იყო ეს მიწის ძვრა: ერთი წლის განმავლობაში რყევა არ შეწყვეტილა და დიდძალი სული იმსხვერპლა კიდევ (იხ.). ისედაც შეშინებული ხალხი თავზარდაცემული იქით-აქეთ გარბოდა; „თვნიერ ციხეთა სადამე არასადა იყო სოფელსა შინა კაცი არცა შენებულებაო“ ამბობს თანამედრო მემკვიდრე (იხ. 288 და იხ. 348). საკვირველი ის არის, რომ მაშინდელი ქართველები სულით იმდენად ძლიერნი და გულ-გაუტეხელი იყვნენ რომ ასეთ პოლიტიკურ პირობების მიუხედავად მწერლობასა და ხელოვნებას თავს არ ანებებდნენ... გასაოცარია სწორედ!.. ამ ხანაშია დაწერილი მრავალი საუკეთესო ხელნაწერები, სხვა და სხვა თხუზულებები, წროგორც ნათარგმნი, ისე ადგილობრივი, აშენებულია ბევრი საუცხოვო ჩუქურთმიანი შიგნით მოხატული ეკლესია-მონასტრები, გაკეთებულია ხელოვნური ნივთები, მაშინ ბრძოლაც იცოდნენ, ცხოვრებაც და სასოწარკვეთილებაში არას დროს არ ჩაეარდებოდნენ ხოლმე. ასეთს საზარელს მდგომარეობაში იყო საქართველო, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა; აოხრებული და აწიოკებული ქვეყნის მართვა-გამგეობა ხედა წილად. სამეფო იმდენად დაპატარავებული იყო, რომ მემკვიდრეს სიტყვით: „იყო მაშინ საზღუარი სამეფოსა მთა მცირე ლახთა და სადგომი სამეფო წალულის თავსა“ (იხ. 288 და იხ. 349).

თავი და თავი საქმე მცხოვრებთა დამშვიდება და გამხნე-

ვება იყო თორემ ტყე-მთიან ადგილებში გადაკარგული და-
შინებული ხალხი ადვილად არ დაბრუნდებოდა ბარად. და-
ვით აღმშენებელმა თავისი ერთგული პირები მოიხმო, „სხუა-
ნიცა აზნაურნი მცირედ მცირედ შემოკრიბნა სადამე დაშ-
თომილნი და სოფლებთაცა იწყეს შთამოსლვად და დასხდო-
მად“ (ib. 288 და ib. 348). საქართველოს საბედნიეროდ
მალე, 1092 წელს მოკვდა დაუძინებელი მტერი სულტანი
მელიქ შაჰი (ib.) რაკი დავით აღმაშენებელმა დაინახა რომ
უცხო მტრის შიში ცოტადაც არის მიყუჩდაო, მაშინვე სა-
მეფოს აშენებას შეუდგა. ტყუილად-კი არ ჰქვიან მას „აღმა-
შენებელი“ მეტი-სახელად: ყველაფერი მირეგმორეგვილი
იყო და მხოლოდ ისეთი დიდბუნებოვანი და ნიჭიერი პოლი-
ტიკოსი თუ შესძლებდა დაცემულ სახელმწიფოს აღდგენის
ხელის შეწყობას, როგორიც დავით მეფე იყო, თორემ სხვა
ვერავინ. იმ თავითვე მას გათვალისწინებული ჰქონდა, თუ
რა ასუსტებდა საქართველოს. დავითო ხედავდა, რომ გარეშე
მტრის მოგერება იმიტომ ძნელდებოდა, რაკი შინაური
ბრძოლა მთავრობისა და დიდებულ აზნაურებს შორის სახელ-
მწიფო ძალას და ერთობას ძირს უთხრიდა; რომელს ერთს
ასვლოდა მეფე, გარეშე მტერს, თუ ურჩ დიდგვარიან მო-
ხელეს, რომელსაც მედიდურობისა და ქედდუცხელობისაგან
გული ხელში ეჩარა, რომელიც გაბრაზებული არ დაინდობს
და თავის ეროვნების მტერს მიემხრობა და ბრძოლაში დაე-
ხმარება? დავით აღმაშენებელმა დაინახა რომ დაყუავებით და
აღერსით ვერას ხდებოდა და ისევ ძალით დამორჩილება არ-
ჩია და თავისი გაიყვანა კიდევ (იხ. ამის შესახებ ჩემი „სა-
ქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“). მაგრამ ყვე-
ლაფერი ამაო იქნებოდა, თუ რომ მეფე გარეშე მტერს ვერ
მოიგერებდა და საქართველოს მუდმივ თავდასხმასა და დაწო-
კებას თავიდან არ ააშორებდა. ამისათვის-კი ძალა იყო საჭი-
რო, კარგი ლაშქარი, რომელიც ყოველთვის გამოსადეგი
ყოფილიყო და ხელმწიფის ბრძანებას დაუყოვნებლივ ასრუ-
ლებდა; ადგილობრივ, აზნაურთა ყმების ჯარი ამ მიზნისა-

თვის ზოგჯერ, როცა ყმების რომელიმე პატრონი მეფეს ეურჩებოდა ხოლმე, სანდო არ იყო იმიტომ, რომ გულმოსულს აზნაურს ყოველთვის შეეძლო ხელმწიფის მტრობით ან დროზე არ გამოცხადებულიყო, ან ელაღატნა კიდეც. ამის გამო დავით აღმაშენებელმა გადასწყვიტა საქართველოში მუდმივი, ნაქირავები ჯარიც შემოეღო, რომელიც ურჩ აზნაურთაგან დამოუკიდებელი იყო და მეფის თვალწარბში შემაყურებელი იქნებოდა. თავის გადაწყვეტილება განახორციელა კიდეც. ეხლა მას 50000 მზამზარეული, საუკეთესოდ გაწვრთნილი და მუდამ მომზადებული ცხენოსანი ჯარი ჰყავდა: საითკენაც-კი მტერი გამოჩნდებოდა, მეფე მაშინვე იქითკენ მსწრაფად გაეშურებოდა თავის ერთგულ, გამოცდილ ლაშქრით და მოპირდაპირეს უგრძნეულად თავს დაესხმოდა ხოლმე იშვიათად თუ ეს ხერხი არ გასჭირდა: მოულოდნელ დაცემისაგან თავზარდაცემული მტერი საუცხოვოდ გაწვრთნილ ჯარის იერიშს ვერ უძლებდა და გარბოდა ხოლმე. დავით აღმაშენებლის შორსგამსჭერეტელობამ გასკრა და საქართველო გარეშე მტრისაგანაც უზრუნველ ყოფილყო და თუ ვინმე გაკადნიერდებოდა შესაფერისს პასუხსაც მიიღებდა; ეხლა მეზობლებიც პატივისცემით და მოწიწებით ეპყრობდნენ საქართველოს. ნაქირავებ ჯარის შესახებ ისტორიკოსი სამართლიანად ამბობს, „არცა ცუდად დაშვრა, არცა უსაქმოდ მათი გამოყვანება, არამედ მათითა კელითა მოხრა სრულიად სპარსეთისა ძალნი და დასცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა და მათითა თანაყოლითა ქმნა საქმენი დაურწმუნებელნი“-ო (მარამ დედოფ. ქრ. ცხ. 301 და ქრ. ცხ. 358—9). რასაკვირველია 50000 ნაქირავებ მუდმივ ჯარის შენახვა ადგილობრივის გარდა ხუმრობა, საქმე არ იყო, დიდძალი ფული დაიხარჯებოდა. აკი საქართველოს ზოგიერთი მაშინდელი მოღვაწენი მეფეს ბრალსა სდებდნენ „ჯერეთცა ესეოდენ მკირსედ მოლაშქრობისათვის და დაქირავებისა“ (ibid. 327 და ibid. 376—7); ქვეყანა ვერ აიტანს ამდენს ხარჯსა და ლაშქრობას და უბედურება დატრიალდებაო. თუმცა ზო-

გიერთი მათგანი გულწრფელად არ ამბობდა ამას და სხვა მუცლის ტკივილი ჰქონდა (იხ. ამის შესახებ „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“), მაგრამ ზოგს-კი უეჭველია მართლა დიდ განსაცდელად მიაჩნდა. დავით აღმაშენებელმა საქართველო ესეთ საშინელ მდგომარეობიდან გამოიყვანა და მტრისაგან იხსნა, ქვეყანა ისე აამალა და მშვიდობიანობის უზრუნველყოფით ხალხის წარმატებულ ცხოვრებას ხელი შეუწყო, რომ ზემოაღნიშნული ბრალდება უსამართლოა, სხვათრე ამ დროს შეუძლებელი იყო მოქცეულიყო: ულაშქროდ საქართველო წინაღებურად მტრის ლუკმად გადიქცევოდა და განა ქვეყნის მუდმივი დაწოკება და განადგურება ათასწილად უფრო მეტად არ უკადებოდა ქართველებს? ეს მოსაზრება ავიწყდებოდათ გენიოს მეფის მოწინააღმდეგებს.

საკვირველი ის არის, რომ შემდეგ თვით დიდებულ მოხელეებს დააეიწყდათ თავიანთი ქვეყნისათვის გულმტკივნეულობა და მოლაშქრეობის პირველი ამტეხნი სწორედ ისინი იყვნენ ხოლმე. მართლაც, რამდენადაც უსაფუძვლო, ანუ გადაქარბებული იყო დავით აღმაშენებელის წინააღმდეგ ჩივილი, მით უფრო სამართლიანი იქნებოდა ამგვარი საყვედური დიდბუნებოვან მეფის მემკვიდრეების დროს, როცა ტყუილ-უბრალოდ, ხშირად სრულებით უმიზეზოდ ომების დაწყება იცოდნენ. მაგრამ მაშინ საყვედურს ვინღა იტყოდა, როცა სწორედ დიდებულ მოხელეების სურვილის გამო ატყდებოდა ხოლმე ომი. თითქმის მუდმივმა გამარჯვებამ და დიდძალმა დავლამ, რომელიც რჩებოდა ხოლმე ქართველ ლაშქარს, იმდენად წაახალისა, გაიტაცა და გაათამამა ქართველი მეომრები, რომ სულ ომიანობის ნატვრაში იყვნენ ხოლმე. მემართიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III-ის დროს რაკი დიდხანს ომი არ იყო, დიდებულებმა და ჯარმა ველარ მოითმინა, „უღონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი“-ო და მეფეს მოახსენეს; „არა არს დონე დარჩომისა ჩვენისა თჳნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო (მარიამ დედოფ. ქართ.

ცხოვ. 382—3 და ქართ. ცხოვ. 393—4). ქვეყანა დამშვიდებული იყო; განა საქართველოს უნდა დაჰვიწყებოდა თავისი მდგომარეობა, როცა მას სრულებით უმიზეზოდ თავს ესხმოდნენ და ანადგურებდნენ, განა ქართველებს არ უნდა სცოდნოდათ რამდენად საშინელი იყო ასეთი ნაფარდობა? ან-კი რა საჭირო იყო ომიანობა, როცა შინ იმდენი საქმე ჰქონდათ გასარიგებელი. მაგრამ რაკი ლაშქარს ერთხელ გაუტკებება გამარჯვება და ნატყვენავის შოვნა, თავს ველარ შეიკავებს. თამარ მეფის მამა გიორგი იძულებულიყო ყველა მეზობლებისათვის ომი აეტეხა, რომ მთელ ლაშქარს ყტვენის და ნაფარდის დაწყება შესძლებოდა. „უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა, შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა, კარისა და აშორნისა, ამირსპასალარისა და სომხითართა—მტკვარს აქეთ ვიდრე განძამდის, თვთ ხასგიანთა, ლიხთიმერთა და ქართველთა—განძისა დამართებით მტკვრის პირი იმიერ და ამიერ ხლათამდის, ჰერთა და კახთა ალაზნის შესართავით ვიდრე შარვანამდის;“ ისტორიკოსი დასძენს: „იქმნა ესე ვითარი უცხო ლაშქრობა, რომელ არა ოდეს ვის ეხილა“ო (იხ. 392—3 და იხ. 393—4). ოღონდაც ასეთ უგურ ლაშქრობის ნახვა სწორედ რომ უცხო რამ არის: აღამიანი სწორედ თავის თავის მტერი უნდა იყოს, რომ ყველა თავისი მეზობლები ტყუილ-უბრალოდ გადიკიდოს და თავისადმი სიძულელი ჩანერგოს. განა ასე არ იქცეოდნენ ქართველი დიდებულები და ლაშქარი? ქართველები ისეთ თავდავიწყებამდე მივიდნენ, რომ ომიანობა სასიამოვნო ხელობად და გასართობად გაიხადეს. მემართიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III „ოდესმე გაგზავნიდის სპათა თვსთა და სპასალართა და მიუწევდის [ნახჭევანის კართამდის და ოდესმე მასისამდის და ლალვამდის, ოდესმე ბარდავამდის და ბალყუნამდის“ (იხ. 385 და იხ. 395), ასე დასეირნობდნენ თავისუფლად. როცა თამარ მეფის დროს ერთხელ ცოტას ხნით მშვიდობიანობა ჩამოვარდა და ქართველები, არავის ეომებოდნენ, მაშინ მხარგრძელი ზაქარია სპასალარი, მსა-

ხურთ უხუცესი იოანე და ვარამ გაგელი წარუდგნენ ხელმწიფეს და მოახსენეს: შენი სამეფო ვრცელი და შენი წინააღმდეგი არავინ მოიპოვებო, „აწ ბრძანოს მეფობამან თქვენმან, რათა არა ცუდად ვაუქმოსპანი თქვენი და დავიწყებასა მიეცნეს სიმკნე მათი, არამედ აღვაშვედროთ ერაცს, რომ (?) გურსა *) ზედა, რომელ არს ხვარასანი, რათა ცნან ყოველთა სპათა ღმოსავლეთისათა ძალი და სიმკნე ჩუენი... დაღათუ არავინ ქართველთაგანი მიწევენულ არს მუნ ხვარასანს და ერაცს, არამედ ბრძანე, რათა ნიკოფსით დარუბანდამდის აღიკურონ და მზად იყვნენ საომრად“ (იხ. 515—516 და იხ. 478). თამარმა დიდებულები შეყარა და დაეკითხა; აბა რასაკვირველია „ჰსთნდა ყოველთა თქმული მათი და დაასვენეს ლაშქრობა“. მარტო იმის გულისათვის, რომ ჯარი უსაქმოდ არა ყოფილიყო და არ მოეწყინა, დიდსა და მეტად გაბედულ ომს იწყობდნენ, მთელ სამეფოსა სძრავდნენ, მეზობლებს უმიზეზოდ იკიდებდნენ!.. საქართველოს გარეშე პოლიტიკა სამხედრო დასის, ჯარის ხელში იყო ჩაყარნილი. ამას, როგორც ეტყობა, კარგადა ხედავდნენ მეზობლები და მემართიანეს სიტყვით „ყოველნი გარემოს მყოფნი ქალაქნი და ამირანი ძღენითა და კარკის მოღებითა მოამშვიდებდეს პირსა მკნეთა სპათა მისთასა“-ო (იხ. 495 და იხ. 462). დიახ, საქმე იქამდე იყო მისული, რომ ჯარის პირის მომშვიდება იყო საჭირო, თორემ მაშინვე დაიძახებდნენ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თჳნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო და მათ ქვეყანას სულმთლად დააწიოკებდნენ!.. მართალია მარტო საქართველოში არ იყო ასეთი მდგომარეობა; სხვაგანაც, სპარსეთშიაც და დასავლეთ ევროპაშიაც სულ ომიანობაზე ექირათ თვალი, ეგებ სადმე ჩვენი ვაჟკაცობა და ძალა გამოვიჩინოთ და თანაც დავლა ვიშოვნოთო, მაგრამ ქართველებს, რომელნიც ცოტა ხნის წინად თითონ კინალამ მტრების ლუ-

*) მაზრის სახელია იხ. Бартольдъ. Историко-геогр. обзоръ Ирана, 36.

კმად არ გახდნენ, უნდა თავდაკერით ემოკმედნათ და შინაურ მდგომარეობაზე მეტი ეზრუნათ.

მაშინდელ სახელმწიფო მოღვაწეებსა და მთავრობას-კი როგორც ეტყობა საქართველოს თანამედროვე მდგომარეობა საუკეთესოდ მიაჩნდათ: სამეფო გაფართოებული იყო, გარეშე მტრები ხმა ჩაწყვეტილები ისხდნენ თავიანთთვის და თუ ეინზე გაბრიცვდებოდა და საქართველოს ომს გამოუცხადებდა შესაფერისს პასუხს გასცემდნენ ხოლმე, დასასრულ მთელი ქვეყანა სიმდიდრით იყო ამსებული. რასაკვირველია ეს უკანასკნელი გარემოება ყველას, დიდით პატარამდის, ქვეყნის მეტის-მეტ წარმატების ნიშნად მიაჩნდათ. მართლაც, თამარ მეფის დროს სწორედ გასაოცარი სიმდიდრე იყო საქართველოში: თვალ-მარგალიტი იმდენი ტრიალებდა სამეფოში, რომ „წყვიტ დასდებდეს“, როგორც ხორბალს; სამეფო საგანძურნი ოქროთი გამსებული იყო: მემკთიანე მოგვითხრობს, რომ „ვეცხლისა კურკელთა არღარა აქუნდა პატივი პალატსა შინა მეფისასა, რამეთუ ყოველი ოქროსა და ბრძოლისა წინაგებულ იყო ინდოურთა ქვათაგან შემკობილი“-ო (ib. 506 და ib. 471). სახელმწიფო ხაზინას, როგორც ზემოდ გამორკვეული იყო, მართო ხარაჯა 75000000, ვერცხლის ღირებუზე მეტი შემოსდიოდა; დავლა კიდევ სხვა იყო; ხოლო დავლის წილი ლაშქარსაც ერგებოდა (ქრ. ცხ. 483) და ამნაირად ომიანობა ქართველ ხალხის შემდლებას აღიდებდა. მემკთიანე სწერს, რომ შამქორის ომის შემდეგ „მოიღეს ნიქი არმაღანი და განძი აურაცხელი, კაცი—კელმწიფე აზნაურთა მონამდის—თორმეტი ათასი, ავაზა—ორმოცი (ქრ. ცხ. 40000), ცხენი—ოცი ათასი, ჯორი—შვიდი ათასი, აქლემი—თხუთმეტი ათასი ყოველი კიდებული სიმრავლეთა სიმდიდრეთა და საქურკლეთა, ოქროთა და ლაჩათა“-ო (ib. 471 და ib. 449). ასეთი უზვი დავლა უვარდებოდათ ხელში სხვა ღმების შემდეგაც *) (ib. ქრ. ცხ. 395, 450, 470, 471).

*) შეიძლება რასაკვირველია რიცხვები გადამეტებული იყოს.

მერე რაკი მაშინ ქართველობა აღმოსავლეთში ბატონობდა, ხალხი მტრის შემოსევისა და დაწიოკებისაგან უზრუნველყოფილიყო და მშვიდობიანათ შეეძლო თავის საქმეს შესდგომოდა. ეს ისეთი ბედნიერება იყო ქართველ ერისათვის, რომელსაც ვერაფერი ვერ შეედრებოდა. ხალხი გამრავლდა გასაოცარის სისწრაფით. მცხოვრებთა რაოდენობის რიცხვი, რომლის დაახლოვებით გამოანგარიშებაზე ქვემოთ იქნება ლაპარაკი, ცხადად გვიჩვენებს რამდენად იმატა ხალხმა ასი წლის განმავლობაში და რა მკიდროდ იყო მე-XX-ე საუკუნეში საქართველო დასახლებული. 1254 წელს მონღოლებმა საქართველოში ხალხი და მისი ქონება აღწერეს. „იწყენ აღწერად კაცთაგან და პირუტყვთაჲდე, ყანით ვენაჲამდე, და წალკოტით ბოსტნამდე და ცხრასა გლეხსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შეაგდიან და გამოვიდა სამეფოსაგან დავითისა ცხრა თუშანი მკედარი, თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბევრი“-ო, მოგვითხრობს მემართიანე (იხ. 664—665 და იხ. 564). ბევრი 10000-სა ნიშნავდა ძველად; მაშასადამე ცხრა ბევრი 90000-ს უდრის, ამოდენა მხედარი უნდა გამოსულიყო საქართველოდან. ხოლო რომ ამის კვალობაზე მცხოვრებთა რიცხვი გამოვიანგარიშოთ მხედველობაში უნდა გვქონდეს, რომ „ცხრასა გლეხსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შეაგდიან“. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ახსნილიყო, რომ იმ განსაზღვრულ რაოდენობის მიწას, რომელიც გლეხს ჩვეულებრივ ეჭირა ხოლმე ფუძეს, ან მიწას ეძახდნენ ამიტომ მემართიანეს სიტყვა „სრულისა მიწისა მქონებელი“ სრულისა ფუძისა მქონებელსა ნიშნავს. ჩვენ ვნახავთ, რომ სრული ფუძე დაახლოვებით თორმეტ დღიურ მიწას და ერთს ვენახს უდრიდა, რომ ზოგჯერ ერთ ფუძეზე ერთი კომლის მაგიერ უკვე მე-XX საუკ. ორი კომლი გლეხი იჯდა ხოლმე. უეჭველია აშნაირად მემართიანეს „გლეხი სრულისა მიწისა მქონებელი“ მართლ-ხელა კაცს კი არა ნიშნავს, არამედ ერთ სრულს ოჯახს, რომელსაც შეეძლო ორ კომლადაც ეცხოვრა. ამიტომ ისტო-

რიკოსის ცნობიდანა სჩანს, რომ მონღოლებს მხოლოდ სრული ფუძის მქონებელი გლეხის ოჯახებიდან მხედარი გაუყვანიათ ლაშქრად, ვისაც ნახევარი, ან მეოთხედი ფუძე ეკუთვნოდა ის ეტყობა სამხედრო ბეგარისაგან განთავისუფლებული ყოფილა. რასაკვირველია თითო ფუძეზე ზოგჯერ ორი და სამი კომლიც იჯდებოდა, მაგრამ რაკი ეხლა შეუძლებელია გამოვარკვიოთ, თუ რამდენ ფუძეზე ისხდა ერთ კომლზე მეტი, სავარაუდოა, დაახლოვებით ანგარიშის დროს სრული მიწის მქონებელ გლეხს ერთ კომლსრულ ფუძის მქონებელ გლეხად ჩავთვლით. რაკი ათ სრულმიწის პატრონ გლეხის ოჯახიდან ერთი მხედარი უნდა გასულიყო ლაშქრად და ჯარში წასავალი საქართველოდან 900,000 მხედარი აღმოჩენილა, მაშასადამე მაშინ ჩვენ საქართველოში მარტო სრულ ფუძის, ან მიწის მქონებელი 900,000 ოჯახი ყოფილა. თითო ოჯახში რომ ხუთი სული ვიანგარიშოთ, ამ დროს უეჭველია მეტიც იქნებოდა, — საქართველოში 4500000 ისეთი გლეხი ყოფილა, რომელნიც სრულ ფუძეზე იჯდნენ; იმათ გარდა ხომ ისეთი გლეხებიც იქნებოდნენ, რომელნიც სრული მიწის პატრონები არ იყვნენ; არც ბოგანოებია აქ სათვალავში მიღებული, არც უმიწა-წყალო გლეხი; ამათ გარდა საქართველოში აზნაურებიც, მოხელეები, ვაჟრები და სამღვდელოება იყო; სათვალავში ისინი არ არიან შეტანილნი. მთელი ეს მრავალ გვარი და სხვა და სხვა ნაირი ჯგუფი სულ ცოტა 500000-ად უნდა ჩავთვალოთ. ამ გვარად საქართველოში მე. XIII-ე საუკუნის პირველ ნახევარში 5000000 კაცზე მეტი მცხოვრები უნდა ყოფილიყო. ქართლის ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ აღრიცხვა დავითის სამეფოს შეეხებაო. რამოდენა ადგილი ექირა დავითის სამეფოს ამ საკითხს მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს, იმიტომ რომ ამის დაგვარად მცხოვრებთა სიხშირე და ქართველების რაოდენობა თვალსაჩინოთ შეიცვლება. ბროსეს ჰგონია, რომ მემპტიანეს ცნობა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს, ქართლ-კახეთს, შეეხებაო და არა სჯერა, რომ ოდესმე შესაძლებელი ყოფილიყოს ასეთ პატარა მიწა-წყალო-

ზე ამოდენა აუარებელი ხალხი მოთავსებულიყოს (იხ. M. Brosset. Histoire de la Géorgie, trad. 1-re partie, p. 551, II, 2). მართლაც მემატთანე ორიოდე ფურცლით წინ თვითვე გვიაბობს, რომ საქართველოს გამგეობა ორი კაცის ხელში იყო, „აქა შინა შეიქმნა სამეფო ესე ორ სამთავროდ“ (მარიამ დედ. ქრ. ცხ. 656 და ქრ. 559). ორივეს დავითი ერქვა სახელად, ლიხთიმერი ერთს ეკუთვნოდა, ლიხთამერი მეორესა თუმცა მემატთანეს სიტყვები ხალხის აღწერის შესახებ ბუნდოვანია და შესაძლებელია მერმინდელ დროის გადაშწერებისაგან იყოს ეს ადგილი დამახინჯებული, მაგრამ მაინც ეხლაც უეჭველი უნდა იყოს, რომ მემატთანეს მთელ საქართველოს აღწერაზე იქვს ლაპარაკი, ანუ „დავითის სამეფო“ მთელ სრულიად საქართველოდ მიაჩნია და არა ერთ ნაწილად, ერთ სამთავროდ; ეს თვით ისტორიკოსის სიტყვებიდანაცა სჩანს, იპიტომ რომ იგი ამბობს, არღუნ ყაენმა „წარავლინა საქართველოს, მეფეს დავითს წინაშე... და ვითარცა მოიწია საქართველოსა, დიდსა ჳირსა მიეცნეს უოჯღნი მკვიდრნი ამის საშეფოსნით“ (ქრ. ცხ. 564). აქ საქართველოზე რაგორც ერთს განუყოფელს სამეფოზეა ლაპარაკი; არღუნი საქართველოშია გამოგზავნილი და არა მის ერთს რომელიმე ნაწილში; ამიტომ ცნობება ხალხის აღწერის თაობაზე მთელ საქართველოს უნდა შეეხებოდეს. სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოზ ორბელიანის თხუზულებიდანაცა ჩანს, რომ ხალხის აღწერა მთელ სამეფოს, მთელ საქართველოს შეეხებოდა. ქართველი დიდებულები შეიკრიბნენ თბილისს არღუნთან, რომელიც დიდმა ყაენმა ვეზირადა და ზედამხედველად დააყენა მთელ ამ ქვეყანაზე, ე. ი. ყველას მბრძანებლად და სამეფო ხარკისა და დიდ მდივანის უფლად (*ჩეხსეიყ*), რომელმაც ქრონიკონსა 703 მთელი ეს ქვეყანა აღწერაო“ (*შათ-მიცქილს ზაღანფილს შიასილს* პარიზის გამო. II წ., გვ. 159), გვიაბობს სტეფანოზი. ერთი სიტყვით ქართველ ისტორიკოსის ცნობები ხალხის აღწერის შესახებ მთელ საქართველოს შეეხება. ხოლო მაშინ საქართველოდ ყველა ის მიწემიც ით-

ვლებოდა, რომელიც თამარ მეფის დროს და შემდეგაც ქართველებს ეკუთვნოდა (იხ. მაგ. ქრ. ცხ. 530, 531, 534, 541, 545), ე. ი. თითქმის მთელი ამიერ კავკასია; შესაძლებელია მხოლოდ შარვანი და სხვა ზოგიერთი მაჰმადიანთა სამფლობელოები ჩამოსცლოდნენ. მაშასადამე მონღოლების ბატონობის პირველ ხანებში საქართველოს სამეფოს სამზღვრები კვლავინდებურად ხელუხლებელი დარჩომილა. ამის გამო 5000000 ორივე სქესის კაცი მთელ საქართველოს სამეფოს მცხოვრებათა რიცხვი უნდა ჩაითვალოს.

ხოლო საქართველოს მაშინ ჰერეთ-კახეთი, კამბეჩიანი, ტფილისიდან აღმართ ვიდრე მთამდე შამახისა, ანისი, მთელი სომხითი, ქართლი, ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ ქალაქამდე და მთელი იმერი საქართველო (იხ. ქრ. ცხ. 541). მთელი ეს ქვეყანა ეხლა ამიერ-კავკასიის უმეტესს ნაწილს შეადგენს, სახელდობრ: თბილისის, ქუთაისის, განჯის, ერევნის, ყარსის გუბერნიებს, ნოვოროსიის და ზაქათალის ოლქებს და 159 606, 13 ოთხკუთხ ვერსტს უდრის. მაშასადამე 5000000 მცხოვრები იყო საქართველოს სამეფოში მე-XIII საუკუნეში, საშინელ ომების და მონღოლების აოხრების დროს, თამარის მეფობაში რასაკვირველია 5000000-ზე გაცილებით უფრო მეტი მცხოვრები იქნებოდა. რომ ცხადად წარმოვიდგინოთ თუ რა ხშირად ყოფილა მაშინ საქართველო დასახლებული, საჭიროა ამიერ-კავკასიის მცხოვრებათა რიცხვი გავიხსენოთ. 1897 წლის ხალხის აღწერის ცნობების თანახმად მთელ ამიერ-კავკასიაში სულ ორივე სქესის 5565547 მცხოვრები იყო, ხოლო ბაქოს გუბერნიისა და დაღესტნის ოლქის მცხოვრებათა რიცხვი რომ გამოვაკლოთ და მხოლოდ იმ გუბერნიებისა და ოლქების მცხოვრებათა ჯამი გამოვიანგარიშოთ, რომელნიც მე-XIII-ე საუკუნეში საქართველოს სამეფოს ეკუთვნოდნენ, დაგვრჩება 4167360 ორივე სქესის მცხოვრები; მაშასადამე იმავე ადგილზე მე-XIII-ე საუკუნეში 832640 სულაოთ მეტი მცხოვრები ბინადრობდა, ვიდრე 1897 წელს; ერთ ოთხკუთხ ვერსტზე მე-XIII-ე საუკუნეში დაახლოებით 32 კაცი მო-

სახლეობდა, 1897 წელს-კი აზიერ-კავკასიაში მხოლოდ 21,8. ეხლა ყველგან მიწის სიმცირის ჩივილი გაისმის; მე-**XIII**-ე საუკუნეში უფრო მჭიდროთ ყოფილა საქართველო დასახლებული, მაშასადამე მიწის სიცოტე უფრო მეტი იქნებოდა; აკი იყვნენ კიდევ ამ დროს უმიწაწყლო გლეხები, რომელნიც მუშაობით ირჩენდნენ თავსა; მხოლოდ რაკი მაშინ აღებმცემობა, ხელოსნობა და მრეწველობა განვითარებული იყო, უმიწობა ისე საგრძნობელი არ იქნებოდა, როგორც ეხლა. თუმცა ჩვენ პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ რამდენი მცხოვრები იყო საქართველოში, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა, არ მოგვეპოვება, მაგრამ ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობის იმ აღწერილობის მიხედვით, რომელიც ზემოდ მართიანიდან ამოღებული და მოყვანილი იყო, მცხოვრებთა რაოდენობის დაახლოვებით მაინც გამოანგარიშება შეიძლება.

თუ რამდენად იმატა მცხოვრებთა რიცხვმა დავით აღმაშენებელის ტახტზე ასვლის შემდეგ მეცამეტე საუკუნის ნახევრამდე, რასაკვირველია ეს შეიძლება მხოლოდ დაახლოვებით გამოვიანგარიშოთ. ზემოდ მოყვანილი იყო მემართიანის აღწერილობა, რომ დავით აღმაშენებელის ტახტზე ასვლის პირველ წლებში საქართველო ისე აოხრებული და მოსახლეობა იმდენად ამოვარდნილი იყო, „რომელ ყოვლადვე აღსაესე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“. საქართველო რამდენჯერმე მოსწრებია ასეთ აოხრებას; მეტადრე მე-**XVII**—**XVIII**-ე საუკუნეში ამოგდებულია იყო ქვეყანა; ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ ალექსანდრეს დროს რაკი კახეთი მშვიდობიანად იყო „ესრეთ შენ იყო, ვითარ ძნად სადამე იპოვებოდა სანადირონი, რამეთუ იტყოდაცა: „ახ, ნეტარ ოხერ მექმნეს კახეთი, რათა მაქენდეს სანადირონი მრავალადი“; შემდეგ ვახუშტი დასძენს: „რომელი ექმნა ძისა ძესა მისსა თეიმურაზს (მე-**XVII** ს. პირვ. ნახევ.), არამედ ვერცა-ღა თუ იგი მოცალეობდა ნადირად“-ო (ქართლისკაცხოვ. ბროსისი გამოც. II, 110). მაშასადამე კახეთი მე-**XVII** ს. დაახლოვებით იმდენადვე აოხრებული უნდა ყოფილიყო, რამ-

დენადაც მე-**XI**-ე საუკუნის დასასრულს საქართველო ამოგდებული ყოფილა: ორივე შემთხვევაში ქვეყანას უკაცურობის გამო ნადირი დაპატრონებია, რაკი მე-**XVII**—**XVIII**-ე ს. განმავლობაში საქართველო აღა-მაჰმედ-ხანის შემოსევამდე შედარებით უკეთეს პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო მცხოვრებთა რიცხვსაც შესაძინევად უნდა ემატნა; მართლაც ვახტანგ მეფის დასტურლამალიდანა, რომელიც 1704 წლის შემდეგ არის შედგენილი, სჩანს, რომ მთლად ქართლში არაგვის ხეობის გარდა მცხოვრებთა ჯამი თავადებისა და ბოგანოების გარდა შეადგედა მხოლოდ 3387 კომლს (იხ. პ. უშიკაშვილის გამოც. დასტურლამალი. გვ. 44, 60, 74 და 84). ანუ 16935 ორივე სქესის მცხოვრებს; თავადებისა და ბოგანოების რიცხვიც რომ მიუმატოთ სულ ბევრი ბევრი 20000 მცხოვრებზე მეტის აგარიში არ შეიძლება; 1770 წელს-კი, როგორც ამ დროინდელ ქართულ ხალხის აღწერის დავთრებიდანა მოკრებილ ცნობებიდანა სჩანს, ქართლში 13840 კომლი ცხოვრობდა (იხ. ამ საბუთის შესახებ. *А. Пагарели Журн. Минист. Н. Просв.* 1883 წ. იანვარი, და დაბეჭდილი აქვს ა. ხახანაშვილს „კვალ“-ში 1898 წ. № 11, გვ. 194—5) ანუ 69220 ორივე სქესის მკვიდრი; მაშასადამე მცხოვრებთა რიცხვს ერთი სჯად,—მეტად და არანაკლებად,—უმატნია. ამის გამო თუ ჩვენ შემდეგში სავარაუდო ანგარიშის დროს 1770 წ. დროინდელ ხალხის აღწერის დავთრების ცნობებით ვიხელმძღვანელებთ რიცხვი შემცირებული-კი არა პირიქით გადამეტებულად უნდა ჩაითვალოს. 1770 წელს ქართლსა და კახეთის სამეფოში ყაზახისა და შამშადილის გარდა სულ 50490 მცხოვრები კომლი ყოფილა (იხ. *ibid.*), ანუ 252450 ორივე სქესის ადამიანი; დაახლოვებით ამდენივე და მეტიც შეიძლება ვიანგარიშოთ დასავლეთ საქართველოსათვის 300000; ხოლო სრულიად საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი, თავად აზნაურნიც რომ ზედ მივათვალოთ (1770 წლის ცნობებში მემართიანეთა წოდება ნაანგარიშევი არ არის) დაახლოვებით 600000 მდე აუწევს. ამოდენა მცხოვრები იყო იმ დროს, როცა სა-

ქართველომ მოლონიერება დაიწყო. ამაზე ერთი ორად ნაკლები მკვიდრი იქნებოდა მაშინ, როცა უკაცურობით მთა და ბარი მტესა ჰქონდა დარჩენილი. მაგრამ თუნდაც რომ მე-XI-ე საუკუნის დასასრულს,—მაშინაც ხომ ქვეყანა, აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“,—600000 მცხოვრები ვიანგარიშით, მაშინაც 150 წლის განმავლობაში საქართველოს უმწვერვალეს კეთილდღეობის დროს მცხოვრებთა რიცხვს ერთი ოთხად უმატნია; 5000000 მთელ საქართველოს სამეფოს მცხოვრებთა რიცხვია და საკუთრად საქართველოზე რომ 2500000 მცხოვრები ვიანგარიშით მაშინაც საქართველოს მკვიდრთა რიცხვს ოთხჯერ, მეტად და არა ნაკლებად, უმატნია; ხოლო ეს გარემოება მართლაც მცხოვრებთა გასაოცარ ზრდასა და გამრავლებას ამტკიცებს. რომ ჩვენ მსხვილი შეცდომა არ უნდა მოგვდიოდეს, როცა 1770 წლის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი სავარაუდოდ მე-XI-ე საუკუნის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვად მივიღეთ, მაშინვე დავრწმუნდებით, როცა მეათე საუკუნის დროინდელ მცხოვრებთა რიცხვს ქართლს 1770 წლისას შევადარებთ; ხოლო რამდენი მცხოვრები იყო მე-X-ე საუკ. ქართლში შეიძლება შემდეგ საშუალებით გამოვიანგარიშოთ: არაბი მწერალი იბნ-აუკალი მოგვითხრობს რომ იმ დროს ქართლი ხარკად 200000 დრამას იხდიდა (იხ M. Dhazarian. Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, გვ. 67); ხოლო ბელადორისაგან ჩვენ ვიცით, რომ ხარკი საქართველოში თითო კომლზე ერთი დინარი იყო გადაკვეთილი იხ. *ibid.* გვ. 23, 24, 26); მაშასადამე 200000 დრამა რომ დინარად ვაქციოთ მაშინ რამდენი დინარიც გამოვა იმდენი კომლი მცხოვრები იქნებოდა მეათე საუკუნის ნახევარში ქართლში; ამ დროს 15—13 დრამა 1 დინარს უდრიდა; ამის დავგარად 200000 დრამა 14285 დინარს შეადგენდა, ამდენივე მცხოვრები კომლი ყოფილა, ანუ 71425 ორივე სქესის მკვიდრი (14285×5), ე. ი. დაახლოვებით იმდენივე (ქართლში იყო 69220) რამდენიც ცხოვრობდა ქართლში 1770 წელს. მა-

შასადამე ჩვენი სავარაუდო ანგარიში სიმართლესთან ძალიან ახლო ყოფილა.

ერთი სიტყვით მეთორმეტე საუკუნეში საქართველო ბრწყინვალე ეკონომიურ მდგომარეობაში იყო: გარეშე მტრებისაგან სრულებით უზრუნველყოფილი ხალხი გასაოცრად მრავლდებოდა, სახელმწიფო ხაზინას დიდძალი შემოსავალი ჰქონდა, აღებ-მიცემა და მრეწველობა ფართოვდებოდა და მატულობდა, ხალხი გამდიდრდა, გასაოცარი, აუარებელი ფული ტრიალებდა საქართველოში. განა 'გასაკვირველია რომ მაშინ ქართველი ერი და მოღვაწეები თავიანთი მდგომარეობის ყმაყოფილი ყოფილიყვნენ, რომ იგი ყოველ მხრივ სრულად და უნაკლ-ლოდ სჩვენებოდათ? ოღონდაც, რომ ასი წლის განმავლობაში ქართველმა ერმა უკიდურეს განსაცდელიდანა და განადგურებიდანა თავი დაიხწია და იმოდენა ძალა გამოიჩინა, რომ აღმოსავლეთში პირველი ადგილი დაიკავა, თავის სახელმწიფო სამზღვრები გაათავსო და უთვალავი სიმდიდრე შეიძინა. მაშინ არავის ფიქრადაც არ მოუვიდოდა, რომ საქართველოს შესაძლებელია რაიმე უბედურება დასტყდომოდა თავზე. ეხლა კი, როცა მკვლევარი იმ დროინდელ ეკონომიურ მდგომარეობას ღრმად ჩაუყვირდება, უეჭველია შეამჩნევს, რომ საქართველოს უზომო, განუცვიფრებელი სიმდიდრე ნამდვილს ბუნებრივს და საღს საუფუძველზე არ იყო დამყარებული, რომ ამის გამო საქართველოს ქონებრივ შეძლებას მტკიცე ნიადაგი არა ჰქონდა. თუმცა მეთორმეტე საუკუნეში აუწერელი სიმდიდრე და ფული ტრიალებდა საქართველოში, მაგრამ იგი მარტო შინაურ მრეწველობისა და აღებმცემობის შედეგი არა ყოფილა, არამედ განსაკუთრებით ომებისა, სამხედრო დავლის, აგრედვე ხარაჯის წყალობით მოგროვდა აუარებელი სიმდიდრე; ამან აამსო ფულით და განძით საქართველო; ზოლო ეს ქვეყნის ნამდვილი, ჭეშმარიტი და მტკიცე ბუნებრივი სიმდიდრე არ არის; ამ გზით შეძენილი ქონება ადვილად ჰქრება; ფულიც ხომ როცა მას აღებ-მიცემა და მრეწველობა არ იკავებს, უეჭველად უმტყუნებს

ხოლმე თავის პატრონს. რომ საქართველოს სიმდიდრე და ეკონომიური კეთილ-დღეობა მართლა მტკიცე ნიადაგზე არ იყო მეთორმეტე საუკუნეში, ეს ცხადადა სჩანს იქიდან, თუ რა მდგომარეობაში ჩავარდა ჩვენი ქვეყანა მონღოლების დროს.

როცა მონღოლებმა 1236 წელს საქართველო დაიპყრეს და დაიმორჩილეს, ასი წლის მეტზე ბატონობას და თავისუფლებას მიჩვეულ ქართველებს საშინელი ხარჯი დაადეს; მათ აღწერეს „კაცთამდე და პირუტყვთამდე, ყანით ვენახთამდე, წალკოტით ბოსტნამდე“ (მარიამ დედ. ქრ. ცხ. 654 და ქრ. ცხ. 564), რომ არაფერი არ გამოჰპარვოდათ ხარჯ-გაუწერელი, „და განაწესეს ძღვენი სოფლისაგან—ათასის მედრისა მთავარსა კრავი ერთი და დრაჰკანი ერთი, ხოლო ბევრისა მთავარსა ცხვარი ერთი და დრაჰკანი ორი“ და მიზი-ლი ცხენისა თეთრი სამი“ (ibidem 665 და ibidem 565); მაგრამ არც ეს იკმარეს: არლუნმა დააწესა, რომ „რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოლ დაიდებოდეს“-ო (ibid. 670 და ibid. 568), ანუ აჭითოვეულ გაყიდულ საგნის ფასიდან 30% ბაჟა იყო შემოღებული, და ამ ბაჟის ასაკრებად ერთი სპარსი ხოჯა აზიზი დანიშნა და ტფილისში დასტოვა; ეს მოხელე იქამდე გაკადნიერდა და გათამამდა. რომ „თუ საშხარეულოსა მეფისასა ცხვარი გინა კრავი ისყიდებოდის, მას ზედაცა ხარაჯა წაუღიან, რომელსა იგი ტალმად უწოდეს“-ო, მოგვითხრობს ჩვენი მგმატიანე (ibid. 670 და ibid. 568). თითოეულ სოფელს მაშასადამე სამი დრაჰკანი (ოქროს ფული იყო) ფულად და ერთი ცხვარი; ერთი კრავი კიდევ სხვა იყო,—ეს მარტო სამხედრო მოხელეებს, ამას გარდა ცხენის გადასახადი სამი თეთრი (ცერცხლის ფული იყო) დღიურად და ბაჟი 30% თვითოეულ გაყიდულ ნივთზე; ეს ამოდენა ხარკი—ჩვეულებრივ გარდასახადის გარდა—საშინელ ტვირთად დააწვა ქართველ ხალხს. მეფიდან დაწყობილი გლეხკაცამდე ყველანი შეწუხებულები იყვნენ (ibid. 670 და ibid. 568). დიდებული ერისთავთ-

ერისთავი კახა ამბობს. „ღმერთმან შეიბრალოს ქრისტიანობა და აღარ იყოს ხარკობა აწინდელისა დებისა“-ო (რკონის სიგელი, თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 138). ამ საშინელ ხარკობას, როცა თვითოეულ სოფელს 3 ოქროს დრაჰკანი უნდა გამოეღო კერცხლის ფულისა, ცხერის და სხვა გადასახადის გარდა, შედეგად ის მოჰყვა, რომ ის დიდძალი, აუარებელი ფული, რომელიც მე-XII-ე საუკუნეში და მე-XIII-ე საუკუნის დასაწყისში საქართველოში ტრიალებდა, სულ ხარაჯაში და ბაჟში წავიდა. ეს მოსდა ოცი, ოცდაათი წლის განმავლობაში; მეცაჰეტე საუკუნის დამდეგს საქართველოში ფული გადამეტებული იყო და იათად ფასობდა, 1259 წელს-კი კახა ერისთავთერისთავი თავის შესანიშნავ რკონის სიგელში ჩიოდა: „ხარკობისაგან ოქრომ ძვირად იყვის და სოფელი იეფადა“-ო (თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 133). ან-კი რა გასაკვირველია: წინანდელ სიმდიდრის უმთავრესი ნაკადული—ძღვეამოსილი ოპიანობა, დავლა და ხარაჯა - შესწყდა, შეძენილი ფული და სიმდიდრე მონღოლების დადებულ გადასახადებში მიდიოდა და ადგილობრივ ძალიან ცოტა-ლა რჩებოდა. ამიტომ ფული უმცველია უნდა გაძვირებულიყო. მაგრამ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოდ, თუ რა საშინელ ქონებრივ გაჭირვებაში ჩააგდო საქართველო მონღოლების ბატონობამ, ამისათვის საჭიროა გავითვალისწინოთ, რამდენად გაძვირებული იყო მაშინ ფული. საბედნიეროდ საბუთები ნებას გვაძლევენ ეს საკითხი სავსებით გამოვარკვიოთ. კახა ერისთავთ-ერისთავი თავის სიგელში ჩივის, მამულის სყიდვის დროს ფასში ერთი წილი განძად მივეცი და მეტად გამიჭირდაო, იმიტომ რომ „ზოგი მათ მომსყიდველთა წამილიან იეფად: რაიც ხუთათას თეთრად ღირდის ორათასად ძლივ დაგაჭირდინი, და ზოგი სხუაგან ღირდებულთა ზედა გავეყიდი: რაიც ათათას თეთრად ღირდის ხუთათას თეთრად ძლივ გავეყიდი“-ო (თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 134). მაშასადამე რაშიაღ წინად, როცა ფული ძვირად არ იყო, 10,000 თეთრს აძლევდნენ ხოლმე, 1259

წელს მხოლოდ 5000 თეთრი, ანუ ერთი ორად ნაკლები უძლევიანთ, ხოლო რაც წინად 5000 თეთრად ღირებულა, მხოლოდ 2000 თეთრად, ისიც რის ვაივაგლახით, გაუსაღებია, ანუ $2\frac{1}{2}$ იათად; ხოლო ეს იმას ნიშნავს, რომ ფული ერთი ორად, $2\frac{1}{2}$ გაძვირებულია. მაშასადამე მაშინ ისეთი მდგომარეობა ყოფილა, რომ ეხლანდელ კვალობაზე მანეთიან ნივთში მხოლოდ ათი შაური, ან ორი აბაზი-ლა შეიძლიონ. ამისგან მო ყველაფერს ფასი დაეკარგა და თავდაპირველად რასაკვირველია მამულს, მიწას; აკი კახა ერითავთერისთავი რკონის სიგელში ამბობს კიდევ: „ოქრო ძვირად იყვის და სოფელი იეფად“ (ibid. 133). სხვა საქონელიც მეტად იათად იყო; იგივე კახა სწერს: „ბაღდადური ჯაფი ეუელად იეფად იყო“-ო (ibid. 134). საშინელი ეკონომიური გაქირვება არსებობდა საქართველოში: რაკი მამულს დიდი გადასახადი აწვა, ხოლო ფული მეტად ძვირად იყო, მამული გადასახადს ძლივს ძლივით ასდიოდა, სასოფლო მეურნეობა და მიწის მოქმედება ხელსაყრელი აღარ იყო; ამისგან მო ფულის გაძვირებას და მიწის ფასის დაცემას შედეგად მამულის ამოძრავება მოჰყვა, დიდძალი სოფლის მამულები გაიყიდა, მეტადრე სხვილი მამულები: კახა პირდაპირ ამბობს: „მათ ჟამთა დია ქუეყანანი დაიეიდნეს ხარკობისაგან: ოქროს ძვირად იყვის და სოფელი იეფად“ (ibid. 133). რომ ეს მართალია სხვა იმ დროინდელ საბუთებიდანაც სჩანს, ზოგიერთი მამული ცოტას ხნის განმავლობაში ორჯერ, სამჯერ გაყიდულა (იხ: ibid. 159, 162). ბევრ მებატონეს გამოეცალა და წაუვიდა ხელიდან მამული, საშინელი ეკონომიური გაქირვება დაატყდათ თავზე. ამ ძლიერმა და სწრაფმა ეკონომიურმა განსაცდელმა დიდი გავლენა იქონია, ღრმა კვალი დააჩნია საქართველოს საზოგადოებრივ ყოფა-ცხოვრებას, რომლის შესახებ დაწვრილებით ჩვენ გამოკვლევის მეორე წიგნში იქნება ლაპარაკი. ეხლა, ამ წიგნში საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ფულების შემოღებამ და გაძვირებამ, ერთი სიტყვით საზოგადო ეკონომიურმა უბედურებამ ეველა წოდებანი საქართველოში საშინელ

განსაცდელში ჩააგდო, სმღკდულობის გარდა. იმიტომ რომ არლუნმა „ხუცესთა და მონაზონთა და საეკლესიო განწყესებათა არა შეაგდო საზღაფი, და არცა ყალანი, ეგრეთვე შეხთა და დარვეშთა და ყოვლისა რჯულისა კაცნი სამლოთთა განჩენილნი ათაჲსუფულნაო“ (მარიამ დედოფ. ქრ. ცხ. 66^წ და ქრ. ცხ. 56^წ), მონღოლების მძიმე გადასახადებს მხოლოდ მთელი სამღვდლოება რჯულის განურჩევლად და მათი დაწყებულებანი გადურჩა. მაგრამ თუ მონღოლებმა თავის მხრივ მათ მფარველობა გაუწიეს, საზოგადო გაქირვებულ მღვდმარეობის სუსხი არც მათ ასცდენიათ თავიდან. კადატაკებუდი შემაშულენი, რომელთა წინაპრებსაც სხვა და სხვა საუდრებისა და მონასტრებისათვის ადესმე მიწები შეეწირათ, დაესივნენ და ნაჩუქებს ისევ დაესაკუთრნენ: რა ექნათ, „ჟამისა ძნელბედობასა და სწკრობასა“ გამო იძულებული ვართ მიმტაცებლობა ვიკადროთო (იხ. ამდროინდელი საეკლესიო კრების ძეგლი, თ. ყორდანიას ქრონიკები II, 164), ასე იმართლებდნენ ხოლმე თავს ილაჯგაწყვეტილი აზნაურები. მონღოლების დადებულმა ხარკმა მაშასადამე საქართველოს წინანდელ ეკონომიურ მღვდმარეობის წყალობით ხალხი საშინელ ქონებრივ განსაცდელში ჩააგდო და ერის კეთილდღეობა ძირიანად შეარყია; ოღონდაც, ეს საშინელი ეკონომიური უბედურება მტრისგან დამარცხებაზე უფრო უარესი უნდა ყოფილიყო.

თავი მეხუთე.

საფასე და საზომის.

1. საფასე.

ჩვეულებრივ იმ მადნეულ ნიშანს, რომელსაც აღებმიცემობის დროს ხმარობდნენ და ნასყიდ ნივთის ფასს პატრონს აბარებდნენ, ძველ საქართველოში „საფასე“-ს ეძახდნენ ხოლმე. იოანესა და ექვთიმის ცხოვრებაში მაგალითად თორნიკის შესახებ ნათქვამია: სკლიაროსის ძლევის შემდეგ

„კულად აქავე (ესე იგი მონასტერში) მოიქცა ურიცხვთა საფასითა და განძითა, რამეთუ უფროჲს ათორმეტისა კენდინარისა მოიღო განძი ოდენ სხუათა ტურფათაგან კიდე“-ო (საეკლ. მუზ. გამ. გვ. 14). საფასეს მაშინ ფულის მაგიერა ჰხმარობდნენ; ფული ქართულში შემდეგ შემოიხიზნა, სპარსულიდან (𐌕𐌔 ფულ), რომელიც თავის მხრივ ბერძნულ *δρῆλξ*-ისაგან არის წარმომდგარი. ჩვეულებრივ ფულს ორივ მხრივ—შებლზედაცა და ზურგზედ სურათები და წარწერები აქვს ბოლმე აღბეჭდილი; ფულის ასეთ წარწერებს ქართულად „ზედწერილი“ ერქვა (მათე XXII, 20) ხოლო სურათს „ხატი“ (მათე XXII, 20).

საქართველოში მიწიდან სხვა და სხვა დროინდელი ფულებია ამოღებული; ამ ფულების შესწავლამ გამოარკვია, რომელი ხალხის ფული უნდა ყოფილიყო გავრცელებული საქართველოში. უძველესს დროს ქრ. წინად როგორც სჩანს დრახმა, ათინური ძველი ტეტრადრახმა, ალექსანდრე მაკედონელისა და ეგრედ წოდებული კოლხური ფული ტრიალებდა ჩვენში (იხ. V. Langlois, *Es ai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*, Paris, გვ. 12).*) ჩვენამდე მოაღწია კოლხიდის მეფის არისტარქის ფულმაც. რომელიც პირველ საუკუნეს (ქრ. წ.) ცხოვრობდა; ამ ფულს ბერძნული ზედწერილი აქვს *Βασιλεως Ἀρισταρχου Κολλιδος* (V. Langlois, *ibid.* გვ. 13). ხოლო მე-II-ე საუკუნიდან მოყოლებული ქრ. წ. უფრო მეტად სპარსეთის არშაკუნიანთა ფულები, განსაკუთრებით-კი არშაკ IV მითრიდატის და მის მემკვიდრეების ფულები დატრიალებდა თურმე საქართველოში. შემოდგეს თუ არა ფეხი რომაელებმა კავკასიაში თან რომაული დინარიც შემოჰყვათ; უეჭველია რომაელების ჯარის შემოტანილი და გავრცელებ-

*) პირველი გამოკვლევა ქართულ ფულების შესახებ ეკუთვნის თ. მიხეილ ბაბათაშვილს. *Нумизматическіе акты Грузинскаго царства 1846 г.*: შემდგ. Brosset. *Revue de numismatique georgienne*: Bartholomaei, *Lettres numismatiques et archéologiques*.

ბული უნდა იყოს ეს ფული; შემდეგ ეგონებ ქართველებსაც დაუწყევიათ რომაულ დინარების მსგავსი ფულების მოკრა (ibid. 14, 15, 16). სპარსელ სამეფო გვარმა სასანელებმა მე III-ე საუკუნეში წმინდა ვერცხლის დრახმის კრა დაიწყეს; ეს ფულიც გავრცელებული ყოფილა საქართველოში და იმოდენა გავლენაცა ჰქონია, რომ თვით უძველესი ქართული ფულები სასანელთა ფულების ყალიბზეა მოკრილი.

უძველესი ქართული ფულები იმავე სასანელთა ფულს წარმოადგენენ: შუბლზე მეფე ორმუზდის სახეა გამოსახილი და პაპლაური წარწერაცა აქვს გარშემო, ზურგზე ცეცხლის ბომონია და ორივე მხრივ ქურუმები ხატია; პაპლაურივე წარწერა აღნიშნავს, რომ ფული ორმუზდ მეფის მეშვიდე წელს არის მოკრილი, (ibid. 20), ესე იგი 586 წ. ქრ. შ.; ერთი სიტყვით ნამდვილი პაპლაური ფულია; გასხვავება იმაში მდგომარეობდა, რომ შუბლზე ზევით ასომთავრულად აღბეჭდილი ჰქონდა „გნ“, „ენგ“, „ჯო“, ანუ გურგენ, ვახტანგ, ჯუანშერ (?) (ibid. 20—26); შემდეგ სტეფანოსმა თავის ფულებზე მხოლოდ ორმუზდის სახე დასტოვა, მაგრამ გარშემო პაპლაური წარწერა გააუქმა და მის მაგიერ თავისი სახელი „სტენს“ „სტეფანოს“ ასომთავრულად აღნიშნა; ზურგზე-ც ცეცხლის ბომონის ზემოდ ჯვარი გამოასახინა (ibid. 29, 30).

არაბების შემოსევამა და ბატონობამ ქართულ ფულების მოკრა შეაჩერა. პირველ ხანებში თითონ არაბები ოქროს ფულს ბიზანტიურსას ხმარობდნენ, ხოლო ვერცხლისას სასანელ მეფეების ფულების მსგავსსა სკრიდნენ, მერე პაპლაურ ფულს არაბულ ზედწერილებიც მიუმატეს (Бар. Тизенгаузенъ: Монеты сарматскаго ханства, VIII). არაბული საკუთარი ფული ხალიფა აბდ-ულ-მალეკმა შემოიღო 696 წელს. მალე არაბებმა საქართველოშიც დაიწყეს საკუთარ ფულების კრა; პირველი ტფილისში მოკრილი არაბების ფული 704 წელს ეკუთვნის, მერე კიდევ უკრიათ 825 წელს, 862—3 წელს,

864—5 წ., 864—5 წ., 906—7 წ., 909—10 წ., 919—20 წ., 923—4 წ., 924—5 წ. და 926—7 წელს (V. Langlois, Essai, 32 და Тизенгаузен. Монеты восточного халифата, 327).

როცა მე-IX-ე საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში მეფობა განახლდა და საქართველოს სამეფო მოსურიელდა თანდათან საკუთარ ფულების მოკრაც დაიწყო. მაგრამ თუ უძველესი ქართულ ზედწერილიანი ვერცხლის ფულები სასაზღვრო ფულების ფულების მიხედვით იკრებოდა, ესაა ბიზანტიის ზეგავლენა ეტყობოდა ქართულ ფულებს; პირველი ამგვარი ფული დავით კურაპალატს († 1001 წ.) ეკუთვნის და ზემდეგი ზედწერილი აქვს: შუბლზე—ქე შე დთ. „ქრისტე შეიწყალე დავით“; ზურგზე—ჯვარის გარშემო—„კპტი“=კურაპალატი; დავითის ფულებიც ვერცხლისა იყო; ამგვარად კელავინდებურად საფასედ ვერცხლი იყო მიღებული და არა ოქრო, როგორც ბიზანტიაში. გარეგნობით ბიზანტიურ ფულს უფრო მეტად ბაგრატ IV (1028—72) და გიორგი II (1072—89) მოკრილი ფულები მიაგავს; მათ ბერძნული ზედწერილიც აქვთ, ხოლო ქართულად აწერია: ქე ადე ბგტ აფხაზთა მფე და ნობელისიმოს=„ქრისტე აღიღე ბაგრატ აფხაზთა მეფე და ნობელისიმოს“, ან „ქე ადე ბგტ აფხაზთა და ქართლთა მფე და სეფასტოსი“=„ქრისტე აღიღე ბაგრატ აფხაზთა და ქართუელთა მეფე და სეფასტოსი“. (V. Langlois, Essai, 39—42); ამ მეფეების ფულებიც ვერცხლისაა.

მაგრამ დავით აღმაშენებელმა ვერცხლის ფულის მაგიერ სპილენძისა, ანუ ეგრედ წოდებული შავი ფული შემოიღო; ამის გარდა მეფემ თავით ფულების გარეგანი სახეც სრულებით შესცვალა. ფულის შუბლზე ცხენოსანი მეფე ხატია, აქვთ იქით „დ“ და „თ“ ზის, რაც „დავით“-სა ნიშნავს, ხოლო ზურგზე არაბული ზედწერილია: „მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე მესიის მახვილი“. დავით აღმაშენებლის მემკვიდრეებიც სპილენძის ფულებსა სკრიდნენ და ზურგზე ყოველთვის არა-

ბულ ზედწერილს ასმეინებდნენ. გიორგი მეფემ, თამარის მამამ, ქართულ ფულების მოჭრის დროს ერთი ახალი წესი შემოიღო: იგი ფულებზე მოჭრის ქრონიკონს ასმეინებდა, მაგალითად: „ქ ტედ“, ესე იგი ქრონიკონსა სამას ოთხმოცდა ოთხმეტსა, რაც 1174 წელს უდრის; ამგვარ ქრონიკონების საშუალებით გამოირკვა, რომ თამარს 1187 წელს (ქკსა 407) და 1200 წელს, (ქკსა 420), ხოლო ლაშა გიორგის 1210 წელს, რუსუდანს-კი 1227 წელსა (ქკს 447) და 1230 წელს (ქკსა 450) მოუჭრიათ ფული; ამ დროს ფულის შუბლზე, სახელდობრ ქობაზე გარშემო ეწერა ხოლმე: „ქკ ჯკ (ან სხვა თარიღი) სხლთ ღთსთ იქნა ქედაი ვცხლისი ამს“, რაც უპარაგმოდ ნიშნავდა: ქრონიკონსა 430 (ან სხვა) სახელითა ღთისათა იქმნა ჭედაი ვეცხლისაი ამის“ (ibid. 55—73) სიტყვა „ჭედაი“ ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორ ამზადებდნენ საქართველოში ფულსა. რუსუდანი ისევ ბიზანტიურ ფულების მაგვარ ფულების ქედვას შეუდგა და 1230 წელს ისევ ვერცხლის ფული შემოიღო (ibid. 73). ყურადღების ღირსია, რომ თამარ მეფისა, ლაშა-გიორგისა და დავით სოსლანის დროს ჩვეულებრივ ფულების გარდა დიდ, უზარ-მაზარ, უსწორ-მასწორთ სხვა და სხვა ნაირ სპილენძის ფულების „ქედა“ დაუწყევიათ, რომლებზედაც ორივე მხრივ რამდენიმე ზედწერილი იყო ხოლმე ერთად აღბეჭდილი, ზოგ ფულს სამი, ოთხი და ხუთი ზედწერილი აქვს ხოლმე (ibid. 61).

ამგვარად უძველეს დროს საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფული ტრიალებდა, მანამ მე III—IV-ე საუკ. ქრ. შემ. სასაზღვრეთა მეფეებმა სპარსეთში ვერცხლის ფული არ შემოიღეს; ამის შემდეგ საქართველოშიც გაერცეღდა ვერცხლის საფასე; თვით ქართველებიც საკუთარ საფასეს სპარსელების მიბაძვით ვერცხლისას სჭრიდნენ მე-VI—VII-ე საუკუნიდან მოყოლებული ვიდრე დავით აღმაშენებლამდე, ხოლო იმ დროს განმავლობაში, როცა საქართველოში არაბები ბატონობდნენ, ჩვენში არაბული ვერცხლისავე ღირებები ტრიალებდა. მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემოიღო სპილენძის ფული და ვერცხლის

საფასე ამის შემდეგ მთელ მე-XII-ე და მე-XIII-ე საუკუნის დასაწყისის განმავლობაში, არც გიორგი მე-III-ის, არც თამარ მეფის, არც ღაშა გიორგის დროს საქართველოში არ მოქმედებდა. რასაკვირველია ამ გვარი მოვლენა, საფასის მადანის გამოცვლა, რაიმე ღრმა ეკონომიურ მიზეზს უნდა გამოეწვია; ყურადღების ღირსია, რომ აღმოსავლეთის სხვა ყველა ქვეყნებშიაც ამავე დროს განმავლობაში ვერცხლის საფასე ჰქრება და მის მაგიერ სპილენძის ფულები იქრებოდა; ამიტომ უეჭველია რომ საზოგადო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს და ერთ საზოგადო მიზეზს უნდა გამოეწვია; სამწუხაროდ ჯერ გამორკვეული არ არის საბოლოოდ ეს საკითხი. ცხადია რომ საფასის მადნის გამოცვლას ხალხის ეკონომიურ ცხოვრებაზე დიდი გავლენა უნდა ჰქონოდა.

საინტერესოა, რომ აღმოსავლეთის მაშინდელი მმართველები და მთავრობა ამგვარ სპილენძის ფულს წინანდელ ვერცხლის ფულის ფასსა სდებდა; თვით სპილენძის ფულს ზედწერილი ჰქონდა „ეს ღირჰქმნი“—ო, ხოლო რაკი ღირჰქმნი ანუ დრამა ჩვეულებრივ ვერცხლის ფულის სახელი იყო, ეს ზედწერილი იმას ნიშნავდა ვითომც ამ სპილენძის ფულს ვერცხლის დრამის ფასი აქვსო. ამ ნაირადვე მოქცეულა, როგორც სჩანს, მთავრობა საქართველოშიაც; ეს თვით მაშინდელ ფულების ქართულ ზედწერილითა მტკიცდება; თამარის 1187 წელს მოქრილ ფულს და ღაშა გიორგის 1210 წლისას აწერია: ქრონიკონსა ამა და ამას. სახელითა ღვთისათა იქნა კელაჲ ვერცხლისა აშის (V. Langlois-Essai, გვ. 60, 67, 69). რაკი სპილენძის ფულს საქართველოს მთავრობა „ვეცხლად“ აცხადებდა, ამით მას უნდოდა აღენიშნა, რომ მის მოქმედ სპილენძის ფულს ვერცხლის, ანუ დრამის ფასი აქვს. მაშასადამე სპილენძის ფულისათვის მთავრობას სჯავდებულად გაკვეთილი ფასი დაუწესებია. ასეთი საშუალება აღმოსავლეთში ახალი საქმე არ იყო. სამარყანდში მოქრილ სპილენძის ღირჰქმნებზე მაგალითად ასეთი ზედწერილი იყო: შუბლზე—„სამარყანდსა და ამ ქალაქის მაზრაში“, ხოლო ზურგზე—„ვინც (ამ ფულს)

რა მიიღებს ბოროტ-მოქმედად ჩაითვლება“-ო (В. Бартольд. Изъ мунд.—кабинета при С. Петербург. университѣтѣ. Запис. Вост. от. Археол. общ. I. XIV, ст. 36). ამგვარად სამარ-
ყანდში მთავრობას კანონიერ სავალდებულო გაუხდია სპილენ-
ძის ფული; ვინც მთავრობის მოკრილ ფულს არ მიიღებდა
იმას მთავრობა, ვითარცა ბოროტ-მოქმედს ისე დასჯიდა.
ერთი სპარსელი ისტორიკოსი მუჰამმედ ნერშაჰი მოგვითხრობს,
რომ სპილენძის ფულის მოჭრა ღირებულება მოიგონაო. რო-
მელიც ჰარუნ-ალ-რაშიდის მოადგილე იყო ხორაზანში; ამის
გამო ამ ფულს ღირებულება ეძახდნენ; თავდაპირველად 1 ვე-
რცხლის ღირებულებაში 6 ღირებულება აღმოცენდნენ; 522 წელს ჰიჯრ.
იმავე ისტორიკოსის სიტყვით 100 ვერცხლის ღირებულებაში 70
ღირებულება ღირდა, ხოლო 1 მისხალი 7½ ღირებულება ეთა-
ნასწორებო (М. Нершахи. Исторія Бухары. пер. съ перс.
Лыкошина, г. Ташкентъ 1897 г., 49, 50).

საქართველოში საკუთარი ოქროს ფული რამდენადაცა
სჩანს სრულებით არა ყოფილა, თუმცა-კი ამას ერთი მე-XIII
—XIV საუკუნის სპარსელი ისტორიკოსი კაზვინი ამტკიცებს;
მაგრამ, ჩვენამდის არც ერთ ქართულ ოქროს ფულს არ
მოუღწევია. კაზვინის ცნობა ქვემოთ იქნება მოყვანილი;
ეხლა-კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში უცხოეთის
ოქროს ფულსა ხმარობდნენ, განსაკუთრებით ბიზანტიურს;
ეს ცხადადა სჩანს იმ ფულების სახელების ნუსხიდან, რომლე-
ბიც მე-X—XIII-ე საუკუნოებში საქართველოში ტრიალებდნენ;
რამდენადაც ქართულ საისტორიო თხზულებებიდან და სხვა
და სხვა სიგლებიდანა სჩანს, ჩვენში შემდეგი ფულები მოი-
პოვებოდა: თეთრი (შიო-მღ. ისტ. ს. 2, ქრონიკ. II, 102,
129, 134, 161), კონსტანტინატი და პერპერაჲ (შიო-მღ.
ისტ. ს. 16), პერპერა (შიო-მღ. ს. 2), დრაჰმანი კონსტან-
ტინატი (ქრონ. II, 47, 48, 49), დუკატი (შიო-მღ. ს. 34,
ქრონიკები II, 102), დრაჰმანი დუკატი (ქრონ. II, 49),
ბოტინატი (შიო-მღ. ს. 34 და საფარის მონასტ. წარწერა,
Такашвили, Археолог. Эскурсиѳ 1, 84), დრაჰმანი ვოტანია-

ტი (ათონის აღაპები, საეკ. მუზ. გამოც. კრებული 222), დრაჰკანი (იწეს და ეფთჳმეს ცა, საეკლესიო მუზ. გამ. 17, 19, 47; ქართ. ცხ. 325, 338 და 378; ქრონ. II, 150; შიო-მღ. ს. 61) დრაზა (მე-IX ს. გრიგოლ ხანათ. ცა, კმ; შიო-მღ. ს. 16; ქართ. ცხ. 325; ქრონ. II, 45, 47, 48 და 130) და დანგი (სახარება).

ამ ფულების სხვა და სხვა სახელებს შორის თავდაპირველად დრაჰკანისა და დრამის მნაშენელობის გამორკვევას უნდა შეეუდგეთ. „დრაჰკანი“ ქართული სიტყვა არ არის, იგი სპარსულს „დაჰგან“, „დაჰგანი“-სა და სომხურს „დაჰკანს“ ეთანასწორება და ოქროს ფულსა ნიშნავს (N. Nübschmann. Armenische Grammatik., I, 133); როგორც გემატიანის სიტყვებიდან სწანს, დრაჰკანი დავით აღმაშენებელის დროს ჩვეულებრივი ფული ყოფილა (ქარ. ცხ. 373).

„დრამა“ კიდევ პაპლაურ—სპარსულს „დრამ“-სა, სომხურს „დრამ“-ს ეთანასწორება და ვერცხლის ფულს ღირჰმსა ნიშნავს. ღანგი სპარსული სიტყვაა (Hübshmann, Armen. gram. I, 134), სომხურშიაც არის, და 6 ღანგი 1 დრამს უდრიდა (მხითარ გოშის *Դասաստանագ.* 372).

კონსტანტინატი, ღუკატი და ბოტინატი, აგრედვე პერპერა ბერძნული ფულების სახელებია; მათ შორის პერპერა ბერძნულ „პერპერპრონ“-ისაგან არის წარმომდგარი და ოქროს ფულსა ჰნიშნავდა; იგი დინარს უდრიდა. დანარჩენი სახელები ბიზანტიის კეისრების სახელებისაგან არის წარმომდგარი და კონსტანტინეს (მე-X-ე 1059—67 წ.), მიხეილ დუკისა (მე-VII-ე 1071—78 წ.) და ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078—81) ფულებს ერქვა; რაკი დრაჰკანი ოქროს ფულსა ნიშნავდა, ამიტომ ყველა შემთხვევაში, სადაც ნათქვამია: დრაჰკანი კონსტანტინატი, დრაჰკანი ღუკატი, დრაჰკანი ბოტინატი, ამ კეისრების ოქროს ფული უნდა ვიგულისხმოთ; ხოლო იმ შემთხვევებში, როცა საბუთებში ცარიელი სიტყვა „დრაჰკანი“-ა ნახმარი, შესაძლებელია ზოგჯერ არაბულ ოქროს ფულსა ნიშნავდეს.

ვერცხლის ფულს, როგორც ზემოდ იყო ნათქვამი, დრამა ერქვა და უფრო არაბულს ფულსა ნიშნავდა. ნამდვილ ქართულ ვერცხლის ფულს ქართულად „თეთრი“ ერქო (შიომლ. ს. 2, ქრონ. II, 102, 129, 134, 161); ამის გარდა ჩვეულებრივ როგორც ეტყობა „ვერცხლს“ ეძახდნენ ხოლმე; ეს ქართულ ფულების ზედწერილებით მტკიცდება: „ქრონიკონსა 430 სახელითა ღვთისათა იქნა კელაი ვეცხლისა ამის“.

საქართველოში ვერცხლის ფულის მოქრა, როგორც აღნიშნული იყო, სპარსულ ფულების მიხედვით დაიწყო; ამნაირადვე მოიქცნენ არაბებიც. ამის გამო ქართული ვერცხლის ფული იმდენსავე იწონიდა, რამდენსაც პაჰლავური და არაბული ღირებულებები იწონიდნენ; მაგალითად სტეფანოსის ფულები—47 გრანს, 46, 47 გრანს (кн. Баратаевъ Нумизмат. акты рус. царств, I, 17—23), გურგენის ფულები—46¹/₂, 45 გრანს (ibid. I, 29, 34, 37, 38); ხოლო დავით კურაპალატის ფული—42 გრანს (ibid. II, 5), გიორგი I-ისა—26 გრანს (ibid. II, 8), გიორგი II-ისა—19¹/₂ გრანს (ibid. II, 9), დავით აღმაშენებელისა—13 და 8 გრანს (ib. II, 12, 15) გიორგი III-ისა—20 გრანს (ibid); დასასრულ. რუსუდანის ვერცხლის ფულებიც ზოგი იწონის 42 გრანს (ib. 115), ზოგი 41¹/₂ გრანს (ib. 121), ზოგიერთი—41 გრანს (ib. 111 და 114), ან 40¹/₂ (ib. 116) და 40¹/₃ (ib. 117), ერთი პატარა კიდევ 14 გრანს (ib. 120). არაბული ვერცხლის ღირებულებიც ჩვეულებრივ 45—46 გრანს იწონიდნენ ხოლმე, მაგრამ ნაკლებიც მოიპოვებოდა; მაგალითად კუფაში 132 წ. (ჰიჯრ.) მოქრილი ღირებულებები ზოგი 46¹/₂ გრანს იწონიდა, ზოგი კიდევ 41¹/₂ გრანს. მედინეტ-ეს-სელამში 160 წ. (ჰიჯრ.) მოქრილთაგანი ზოგი 47, 46, ზოგი კიდევ 38 და 33 გრანს იწონიდა (Bar. Тизенгаузенъ. Монеты Восточнаго халифата, XIII); უეჭველია ფასითაც განსხვავება ექნებოდათ სხვა და სხვა (მაგ. 45 და 20, 14 გრანიანს) ვერცხლის ფულებს, მაგრამ სამწუხაროდ ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.

როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო სპარსელი ისტორი-

კოსი კაზინი ამტკიცებს, ვითომც ქართველებს ოქროს ფული ჰქონოდათ. იგი მოგვითხრობს: თბილისში მოიპოვება ოქროს დინარი, რომელსაც პერპერას ეძახიან; იგი კარგი თვისების ზეგალი ფულია, და ასურული ზედწერილი და კერპების (ე. ი. წმინდანების) სახეებია გამოსახული. თითო დინარი ერთ მისხალ წმინდა ოქროს იწონის. ამ ფულის მიუღებლობა არ შეიძლება, იმიტომ რომ იგი აფხაზთა მეფის ფულიაო. (H. Sauvage, Matériaux pour l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, Journal asiatique 1880, mai juin), თუმცა პერპერა მართლა საქართველოში ტრიალებდა, როგორც ზემო მოყვანილ ნუსხიდანა მტკიცდება, მაგრამ იგი ბიზანტიური ფული იყო და არა ქართული; ამასთანავე ყურადღების ღირსია, რომ ჯერ-ჯერობით არც ერთი ქართული ოქროს ფული არ არის აღმოჩენილი; ხოლო ბიზანტიური ოქროს დრაჰმანები ბლომად ამოუღიათ საქართველოს დედამიწის გულიდან.

ერთი სიტყვით ქართულ საფასის მადნად მე VI—VII-ე საუკუნიდან მოკიდებული მე-XI-ე საუკუნის დასასრულამდე განსაკუთრებით ვერცხლი იყო, არც ოქროს, არც სპილენძს ამ დროს არა ხმარებოდნენ; მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემოიღო სპილენძის საფასე, ვერცხლისა-კი თითქმის სრულებით ჰქრება და მართო მეცამეტე საუკუნეში რუსულანმა საქართველოში ისევ ვერცხლის საფასე შემოიღო.

რასაკვირველია ვერცხლისა და ოქროს ფულის ფასი სხვა ღ სხვა დროს იცვლებოდა ხოლმე; იმიტომ საჭიროა გამოირკვეს დრაჰმანისა და დინარისა, დრამისა და თეთრის ფასების ცვლილება, აწევ-დაწევა. ჩვეულებრივ დრაჰმანიცა და დინარიც, როგორც არაბული, ისე ბიზანტიური წონით ერთ მისხალ წმინდა ოქროსაგან კეთდებოდა (Bar. Тизенгаузенъ. Монеты восточнаго халифата, XI. Bergman. Die nominae der Münzreform, 6—9) ბიზანტიური უფრო ცოტა პეტს იწონდა 16/15 მისხლისას (Илл. Кауфманъ. Рус. вѣсъ его развитіе и происхожденіе въ связи съ исторією рус. денежи.

системъ съ др. времени, Записки пумизм. отъ Археол. общ. 1., 164). საზოგადოდ ერთი ოქროს დინარი ათს ღირებებს უდრიდა ხოლმე, ასე იყო პირველ ხანებში (იხ. M. N. Sauvair. Matériaux, Journal asiatique, 1882 février-mars, p. 111); მე-X-ე საუკუნეში (300 წ. პიჯ.) კოდამას დროს თურმე ერთ დინარში 15 ღირებებს აძლევდნენ (M. N. Sauvair Matériaux, ibid. 114); არაბების ისტორიკოსი იბნ-ალ-ასირი მოგვითხრობს, რომ 330 წ. პ. (941—942 წ. ქრ. შ.) ნასერედ-დოულაჰ იბნ ჰამადის მოქრილი დინარი „ებრიზი“ აღიდრიანი (проба) 13 ღირებები ღირდაო, ძველი-კი მხოლოდ აი 10 (ib. 115). ელ-მუკადდასი ამბობს, რომ ერაყის ფულებს წონით იღებენო; მაინც რაც უნდა იყოს მათ ფულის წონა („სანჯ“) ხორასნულსას სკარბობსო (ib. 116—117); იმავე ავტორის სიტყვით 1000 ისპაჰანში აწონილ ღირებებს ტოსტარში 25 აკლდება, ხოლო ტოსტარის 100 ღირებები აჰვაზისას 6 ღირებები რჩება, ხოლო 100 დინარი ყაზვინში აწონილი ტოსტარში 4 დინარი და 5 დანეკი ანუ დანგი რჩებაო. 100 ხორასანში აწონილი ღირებებს ხუზისტანში 2 ღირებები აკლდება (ib. 117). 632 წელს პიჯრ. (1234—35 წ.) ბაღდადში მოსტანსირის ახალ ღირებებების ღირებულობა გადაჰკვეთეს: 1 დინარში 10 ღირებებით (ib. 127). ხოლო პერპერა 1157 წელს კონსტანტინეპოლში 6 სუ და 4 დ. ღირდა (ib. 121). ასე ფასობდა დრაჰკანი და დრამა საქართველოს მოსამზღვრე ქვეყნებში.

ორიოდე ცნობა იმის შესახებაც მოგვეპოვება, თუ როგორ იცვლებოდა ოქროს დრაჰკანისა და ვერცხლის დრამის შედარებითი „ზომა“ (=„კურსი“ იხ. ჟურულის სიგელი, ე. თაყაიშვილის საქართველოს სიძველენი გვ. 7) თვით კავკასიაში, საქართველოში. ერთი ცნობა მოიპოვება სომხურ კანონების კრებულში, რომელიც მხითარ გოშის მიერ „ძლევა“ მოსილ მეფე გიორგი მე-III-ის სიკვდილის წელს არის შედგენილი (*Բանաստեղծանք, Մխիթարայ Գալի Գաստատանայիկը, հայտ, 73*), მაშასადამე 1184 წელს. მხითარი თავის წიგნის

ერთ ადგილას ამბობს, „თანამედროვე ფასობის კვალობაზე ოქროს ღრჯქანი ცამეტ ვერცხლის ღრძას ეთანასწორება“-ო (*„საიქი ყაჯრქანი. იქ ქისი სრსკოთაჲსი ყ-რამი აიძაქს ესო ძა-მანსაიქი ქარიანს“* *ქსიქტარი* 'იკ, *ყათოთათაჲსაყ-ქარ*, 309). რამდენსა ფასობდა ღრძქანი და ღრძა შემდეგ დროში შეიძლება ერთ ოდიშში შენახულ მე-*XIII*-ე საუკუნის პირველნახევარს ხელმეორედ მოქედილ ხატის წარწერიდან შეეიტყოთ. ამ ხატის „სურვილით მამკობელი კახაბერის ძეთა ასული თეონელა, დედა ზვიადისა... და ძე მათი ვნ (*sic*) დადიანი და მანდატურთ ოჯხოცერი ბედანი დადიანი და ცოლი მათი ბეგაისა ქართლისა ერისთჳს ასული ხოჯაშაქი და ძენი მათნი ერანშაჰრი, გიორგი და ივანე“ აცხადებს, რომ „ამა ხატსა ზედა იყო ორას ოცი ვერცხლი, აწ მინდა (მოუნდა?) რვა ასი ვერცხლი ოთხმოცდა ათი ოქრო ღრძის წონა“ (*Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie VII, 43*). ამ გვარად 800 ვერცხლის ფული 90 ღრძის წონა ოქროს ეთანასწორებოდა; ერთი და სამი მეშვიდედი ღრძისა ერთ მისხალს შეადგენს, როგორც ნათქვამია „შაჰრ ელ-ჯევაჰირ“-ში (*Sauvaire. Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, journal asiatique, 1879, octobre-novembre-décembre, p. 492*); მაშასადამე $1\frac{3}{7}$ ღრძისა=1 მისხალს; 90 ღრძის წინა ოქრო=90; $10\frac{1}{7}$ =63 მისხალს ოქროს; ამგვარად 800 ვერცხლის ფული (ღრძა) ეთანასწორება 63 მისხალს ოქროს; ჩვენ ვიცით, რომ ერთი მისხალი ოქრო ერთ ღინარს შეადგენდა; მაშასადამე 800 ვერცხლის ფული (ღრძა)=63 ოქროს ღინარს, ხოლო 1 ოქროს ღინარი= $\frac{800}{63}=12\frac{2}{3}$ ვერცხლის ფულს; ესე იგი მე-*XIII*-ე საუკუნის პირველ ნახევარში ოქროს ღინარი საქართველოში $12\frac{2}{3}$ ვერცხლის ღრძადა ფასობდა. დასასრულ ადვილად შეიძლება გამოვარკვეოთ, რამდენად ფასობდა ოქროს ღინარი კავკასიაში მე-*XIII*-ე საუკუნის დასასრულს, 1294 წლის ახლო ზანებში; სტეფანოს ორბე-

ლიონი თავის ისტორიაში ამბობს. „ხუთასი დრაჰკანი, რაც ხუთასს დრამას შეადგენსო“ (*«Հինգ հարյււր դահեկանս որ լինի 500 դրամ»*, მოსკოვის გამოცემის გვ. 357); თუ 500 დრაჰკანი=500 დრამას, მაშასადამე 1 დრაჰკანი=10 დრამას. ზემოდ მოყვანილი იყო ერთ არაბ ისტორიკოსის ცნობა, რომ ბაღდადში 1235 წელს მოსტანსირის ახალ ფულის ფასობა გადაუყვეთნიათ და 1 ოქროს ღირსებაში 10 ვერცხლის ღირებულება დაუწესებიათ. ამავე დროს საქართველოში, როგორც ვნახეთ, 1 ოქროს დრაჰკანი 12²/₃ ვერცხლის ღირსებადაა ფასობდა, ხოლო მე-XIII-ე საუკუნის დასასრულს კავკასიაშიც დრაჰკანი და დრამა ბაღდადურ ფასობის კვალობაზე ყოფილა.

II. საზომი.

სივრცისა და სიმძიმის რაოდენობის შესატყობად მიღებულ ყველა ერთეულებს საზოგადოდ ძველ საქართველოში „საზომი“ ერქვა (რკინის 1259 წ.სიგელი, ქრონიკები II, 137).

სხვათა შორის მიწის საზომად მაშინაც „დღიური“ ითვლებოდა,—ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე „დღისა“; თამარ მეფის 1202 წლის სიგელში მაგ. ნათქვამია: „ამათ გლეხთა სწორად მივსცენით მიწანი... ღიდვალს დღისა ათისა და წყაროისა თავსა ორისა დღისა“ (შოი-მღ. ისტ. ს. 28); შოი-მღვიმის 1250—60 წლის სიგელში აგრედვე სწერია: „კვრიკაული მიწაჲ აელო საშენებლად... დღისა ერთისაჲ... კულა მასვე ზედა მოკიდებით ზვადის ძისაგან დღისა ერთისაჲ და ზედავე მოკიდებით დღისა ერთისაჲ სტეფანეს ძისაგან; ესე სჰმისა დღისაჲ შენ ზოსიმეს გეყიდნა... ზედავე მოკიდებით სჰმისა დღისაჲ მიწაჲ იყო... კულა... ორისა დღისა მიწაჲ შენ ზოსიმეს გეყიდა“... (შოი-მღ. ისტ. ს. 60). ყურადღების ღირსია, რომ მე-XI-ე საუკუნის საბუთებში—მელქისედეკ კათოლიკოზის 1020 წ. სიგელსა და ნიკორწმინდის სიგელში სულ სხვა

სიტყვა იხმარება,—„მიწა“ და „ყანა“; მაგ. „თემს გლეხნი სამნი ფუძითა სრულითა და ვენახი ა, მიწა ა, წისქული ა— და კალა და ოტათლოანს გლეხი ა, ციხედიდს გლეხი ა, ორნივე ფოძითა სრულითა... ბოსელი ერთი, ყანა ა“... (მელქისედეკის სიგელი, ქრონიკები II, 34); ნიკორწმინდის სიგელშია ცველთვის ამნაირივე სიტყვები იხმარება და არა დღიური, მაგ.: ვიყიდე სახლეულს მიწაჲ: ა:... შუბავთაგან ვიყიდე კანჩათს ყანაჲ: და კევკემლას: ა:“... (ibid. II, 46); ამ ორივე საბუთში დღიური არც ერთხელ არ არის მოხსენებული; სამ ზემო დასახელებულ საზომის სახელის გარდა სიგელებში ერთი სიტყვა კიდევა გვხვდება, სახელდობრ „გუთანი“; შიო-მღვიმის 1250—60 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“ (შიო-მღ. ისტ. ს. 61); იგივე სიტყვა 1260 წლის სიგელში გვხვდება: „მიუყენენით მიწანი ერთი გუთანი ვენაკის ბოლოსა თრიალური, ორი ნავენაკები თვედორული თხოთის აგარას და ორი გუთანი სარბიელთა“ (შიო-მღ. ისტ. ს. 67). შეიძლება ერთი გუთანი მიწა ერთი დღის მიწას უდრიდეს, მაგრამ ჯერჯერობით თვით საბუთებში ამის შესახებ არაფითარი ცნობები არ მოიპოვება. არც „მიწი“-სა და „ყანის“ რაოდენობის გამორკვევა შეიძლება ჯერ-ჯერობით; იქნებ ეს ოთხივე სიტყვა ერთ და იგივე რაოდენობის საზომსა ნიშნავდეს. ნიკორწმინდის სიგელიდანა სჩანს მხოლოდ, რომ „ყანა“ სხვა და სხვა სივრცისა ყოფილა, ზოგი პატარა, ზოგი კიდევ უფრო მოზრდილი: ზოგი იყო „გრივისა ერთისა სათესავი“ (ქრონიკები II, 48), ზოგი-კი „ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ibid. 48).

როგორც დღიური, ისე „ყანა“ შეიძლებოდა უფრო პატარა ნაქრადაც დაყოფილიყო; მაგალითად ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია: „ვიყიდე კაჩათს ყანის ნახევარი“-თ (ib. 47), ფარსმანის ძეთაგან ვიყიდე ორი ნაკვეთი ყანაჲ“ (ibidem 48); შიო-მღვიმის 1250—60 წ. სიგელში აღნიშნულია: „ვიყიდა დღისა და ნახევარისაჲ მიწაჲ“ (შიო-მღ. ისტ. ს. 60);

„მიწა“-ც შეიძლება „ნაკვეთი“ ყოფილიყო (ქრონიკები II, 46).

საწყავე საზომებად ამ დროს საქართველოში „გრევი“, „მოდ“, „კაბიწი“, „დრამა“ და „ლ.ტრა“ ითვლებოდა; ნიკორწმინდის მე-XI-ე ს. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „ხუარბალი გრევი: გ“: (ქრონ. II, 46, 47), „ყანაჲ გრევისა ერთისა სათესავი“-ო (ibidem 48); რკონის 1259 წ. სიგელშიც სწერია: „მწირველსა თხუთმეტი გრევი ხუარბალი ხოდაბუნთაგან მიეცემოდეს“-ო (ქრონ. II, 136), იგივე საწყავე ვაჰანის. მონასტრის ძეგლშიაც არის მოხსენებული (შიო-მღ. ისტ. ს. 34), ამ საზომის სახელი მთელ აღმოსავლეთშია გავრცელებული: სომხურად *դրխ* (გრევი), ასურულად „გრიბა“, სპარსულად „გირიბ“ და არაბულად *ჯარიბ* (Hübschmann. Armenische Grammatik I, 131).

„მოდ“ 1246—50 წ. სიგელში გვხვდება: „ტყისაგან მოდი რაიცლა მოვალს—იფქლი, ფეტვი და ღომი“ (ქრონ. II, 129); ამ საზომის სახელიც ბევრგან არის გავრცელებული, მაგალითად: ასურულად „მუდჲო“, ლათინურად *modius*, ბერძნულად *μῶδος* (მოდიოს).

„კაბიწი“ პირველად მე-XI-ე ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენებული: „ხაჰოჲ კაბიწი : ბ: ფეტვ კაბიწი : ე: (ქრონ. II, 47), „ყანაჲ ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ibidem II, 48); კაბიწი რკონის სიგელშიც არის აღნიშნული (ibid. 137); ამ საზომის სახელიც მთელ აღმოსავლეთში გავრცელებულია: ქსენოფონტე აღნიშნავს, რომ იმის დროს, მე-IV-ე ს. ქრ. წ. *ἡ κατιμή*-ს (კაბიფე) სპარსეთში საწყავედ ჰხმარებდნენო (Anabasis, I, 5, 6). იგი ებრაელებსაც ჰქონიათ „კაბო“-ს სახელით (A Büekh. Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums გვ. 260, 262). ასურულ მემკვიდრე იოსუა მესევეტის 551 წ. ქრ. წ. დაწერილ თხზულებიდანა სჩანს, რომ ეს საზომი „კაბო“-ს სახელით ასურელებსაც სცოდნიათ (Chronique de Josué Stylite, პ. მარტენის გამოც. ასურულ დედნის გვ. 31, თა.

ვი XL, ფრანგულ თარგმ. გვ. XXXV, 40). კაბიწი არაბებსაც ჰქონდათ საზომად მიღებული და „კაფიზ“-ს უძახდნენ (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients. I, 62, 63, 200), სომხურად *կապիზ* „კაბიკი“ ერქვა.

„დრამა“ დავით აღმაშენებელის ანდერძშია მოხსენებული: „პური. (ც) ხილი*) ფურნისაჲ, ხუთასისა დრამისა წონი ნუმცა ოდეს მოაკლდების“-ო (შიო-მღ., ისტ. საბ. 16—17); დრამა სხვა ქვეყნებშიაც გავრცელებული იყო, სომხურად *դրամ* (დრამ) ერქვა, პაპლაურადაც „დრამ“ (Hübischmann. Armen. Gram. I, 145), ბერძნულად *δραχμή* (დრახმე); ა. ბიოკს თვით ეს სახელი ბერძნულ სიტყვად მიაჩნია (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 34).

„ლიტრა“ მე-XI-ე ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენებული: „რკინაჲ ლიტრაჲ რვაჲ“ (ქრონ. II, 46), „ცვლი ლიტრა იდ:“ (14) (ქრონ. II, 48); შემდეგ თამარ მეფის 1190 წ. სიგელში: „მიიღებდენ ყოველთა წელიწადთა შინა ცუინსა თხუთმეტსა ლიტრასა“ (შიო-მღ., ისტ. საბ. 22); 1246—50 წ. სიგელში: „ოცდა ოთხი ლიტრა ცვლი გამოვალს“ (ქრონ. II, 129); აგრედვე დავით ნარინის სიგელში (ქრონ. II, 159, 160); „თხუთმეტი ლიტრა აბრეშუმი კარგი“ (შიო-მღვიმის 1227—30 წ. სიგელშია მოხსენებული ქრონ. II, 102), ხოლო „თხუთმეტი ლიტრა ზეთი“ 1246—50 წ. სიგელში (ქრონ. II, 128). ამ საზომის სახელიც გავრცელებული იყო: სომხურად ეძახდნენ *կաპ* (ლიტრ), ასურულად „ლიტრა“, ბერძნულად *λίτρα* (ლიტრა), ლათინურად *libra* (ლიბრა); ა. ბიოკის აზრით ეს სახელი სწორედ იტალიური უნდა იყოს და ბერძნებს რომაელებისაგან შეუთვისებიათ (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 293).

რამდენს იწონიდა თვითოეული ზემოდასახელებული სა-

*) ბ. ჯორდანიას „ხილი“ აქეს დაბეჭდილი; წინადადების აზრის მიხედვით აქ „ცხილი“ უნდა ყოფილიყო, რაც უქარავმოდ „ცხოზილი“-ს უდრის.

ზომი ანუ რა სიმძიმეს აღნიშნავდა საქართველოში თვითოეული მათგანი, ამის გამორკვევა მეტად ძნელია: საბუთებში საკმაო ცნობები არ მოიპოვება. ცხადია მხოლოდ, რომ „კაბიწი“ „გრივი“-ზე უფრო მძიმე საზომი ყოფილა, მასი შეზღუდული ნაწილი, ეს ნათლადაა სჩანს რკონის 1259 წ. სიგელიდან; იქ ნათქვამია: „ჩემსა მწირველსა ხუთხუთი გრივი ხუარბალი მიეცემოდეს ხოდაბუნთაგანვე სეფითა კაბიწითა“-ო (ქრონ. II, 136); საბა სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: „ეზეკიას თარგმანში ეწერა—„ოცდა ორი ქსესტი ერთი გრივია“; ხროზოგრაფში ეწერა—„ოცდა ათი მოდი ერთი გრივია“; საწყევო თემითი-თემად უდიდესიც არის და უმეტესიცა, მაგრამ ოცდა-ორი ქსესტი უფრო სწორსა ჰგავსო“ (გვ. 61). სომეხი მწერალი ანანია შირაქელიც ამტკიცებს ერთი გრივი 22 ქსესტიაო, სომხურ ერემიის თარგმანშიც სწერია იგივე (იხ. ავგერიანის *բայաստուածքին զափույ և իշիւյ նախնեայ*, გვ. 67). მაგრამ საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამტკიცებს „მოდი საწყავი არს 22 ქსესტიანი“-ო (გვ. 192) და ისე გამოდის, ვითომც გრივი და მოდი წონათ ერთი და იგივე იყოს; ხოლო ამას არღვევს ზემო მოყვანილი ხროზოგრაფის ცნობა, რომ ერთი გრივი 30 მოდს უდრის, არღვევს აგრეთვე არაბული ცნობები მოდისა და გრივის (=ჯარიბის) წონის შესახებ. ქვემოლ ჩვენ მოვიყვანთ ყველა ცნობებს, რომლის შეკრებაც-კი მოვახერხეთ საწყაოების წონის შესახებ, ეხლა-კი სიტყვა კაბიწზე უნდა ჩამოვაგდოთ.

„კაბიწი“, როგორც ეტყობა, სხვადა სხვანაირი იყო, ერთი ერთმანერთისაგან განსხვავდებოდა; რკონის 1259 წლის სიგელში მაგალითად მოხსენებულია „სეფე კაბიწი“ (ქრონ. II, 136), უეჭველია ეს სეფე კაბიწი ჩვეულებრივი კაბიწი არ უნდა ყოფილიყო. ძველს, მე-X—XIII-ს. დროინდელ საბუთებში არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რა სიმძიმის საზომის აღმნიშვნელი იყო კაბიწი; საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: „კაბიწი სამი კოდი, გრინა

სამი გრივი, სადამე ათს კოდს კაბიწად იტყვანო“ (გვ. 138), მაგრამ შეუძლებელია კაბიწი 3 გრივს უდრიდეს. სასანელო, გვარის მეფის ხოსრო ანოშირვანის დროს კაბიწი 8 როტლს ანუ ლიტრას უდრიდაო, ამტკიცებს ბ. კრემერი (A. Kremer. Culturgeschichte des Orients, I, 260).

ლიტრის შესახებ საბა ორბელიანს ვრცელი ცნობები აქვს შეგროვილი. საბა ამტკიცებს, რომ „პირველ ჟამთა ლიტრა უმცირეს იყუნეს, ვიდრე აწინდელი; ვითარცა აწ არს ჩვეულება ჰრომაელთა, ეგრევე იყო პირველთაგან, რამეთუ ესრეთ იყო პირველთა ლიტრათა წონანი:... თორმეტი უნკი ერთი ლიტრა“-ო (გვ. 162).

თანამედროვე ლიტრა ჩვეულებრივ 10 გირვანქას იწონის ხოლმე. ძველი ლიტრა მაშასადამე ათ გირვანქაზე ნაკლები ყოფილა; რამდენად ნაკლები იქნებოდა? თუ საბას დავუჯერებთ 1 ლიტრა 12 უნკიას იწონიდა, ე. ი. მაშინდელი ლიტრა ყოფილა მართლაც რომაული libra, რომელიც=12 unciae (იხ. H. Nissen. Griechische und römische Metrologie, Handbuch d. klas. Alterthumswissenschaft I, გვ. 678). ანანია შირაქელიც ლიტრის წონის თაობაზე ასეთსავე ცნობებს გვაწვდის (საქსრსან, op. cit. 89,90) მაგრამ მხითარი გოში (XII-ს.) ამტკიცებს, რომ „ერთი ლიტრა 100 დრამი ზეთს იწონის“-ო (ქართლისთავი, გვ. 315) საბა ორბელიანი კი ამტკიცებს „ათი დრამა ერთი უნკია“-ო (ლექსიკონი 62), ხოლო რაკი მისივე სიტყვით ლიტრაში 12 უნკიაა, გამოდის რომ 1 ლიტრაში 120 დრამი უოფიდა, ე. ი. 20 დრამით მეტი ვიდრე მხითარ გოშსა აქვს ნაჩვენები.

მე-X-ე საუკუნის არაბი მეცნიერი აბუ აბდალაჲ აჰმადი იბნ აჰმადი იბნ იუსუფ ალ-კატიბ ალ-ხვარეზმი-კი თავი თხზულებაში „მაფათი ალ-ოლუმ“ ამბობს: „რიტლ მისხლად (ნაანგარიშევი) 180 მისხალია, უკიად (ე. უნკიად ნაანგა-

რიშევი) 24 უკია... ხოლო უკია 10 დრამი (დირჰენი)*). (G. Van. Uloten' ის გამოც. *Liber Mafatih al-olūni*, გვ. 1-1. **). ამგვარად არაბულ რიტლსა, ანუ ლიტრაში ერთი ორად უფრო მეტი უნკია უოფილა ვიდრე რომაულში; მაგრამ შეიძლება არაბული უკია, ანუ უნკია რომაულ უნკიაზე ერთი ორად პატარა უოფილიყო და რომაულს *samuncia*-ს ანუ ნახევარ უნკიას ეთანასწორებოდეს (Nissen, op. cit. გვ. 678), რომელიც მართლა ლიტრის $\frac{1}{24}$ უწევს. პრ. კაუფმანის სიტყვით, რომელიც კუეიზოს შესანიშნავ გამოკვლევაზე ამყარებს თავის ცნობებს, ერაყის რიტლი, ანუ როტლი 96 მისხალს, ე. ი. თანამედროვე რუსულ გირვანქას ეთანასწორება, რომელიც ნამდვილ ერაყის რიტლისაგან არის წარმომდგარი; ხოლო არაბებს ცალკე რიტლი ჰქონდათ, რომელიც 64 მისხალს იწონიდა (И. Кайфманъ op. cit. 174). თუ 64 მისხალი = 24 უკიას, მაშ 1 უკია = $64/24$ მისხალს; ხოლო თუ ერაყის ლიტრა ავიღეთ მაშინ 1 უკია = $96/24 = 4$ მისხალს.

სამწუხაროდ ქართულ საბუთებიდან არა სჩანს, რამდენად სწორეა საბა ორბელიანის ცნობა, რომ ქართული ძველი ლიტრა რომაული ლიტრა იყო, და არა ერაყული, ან სხვაგვარი, არც ისა სჩანს, თუ რა გარემოებამ გამოიწვია ახალ ლიტრის შემოღება ძველის პატარა ლიტრის მაგიერ. მოვიყვან აქ მხოლოდ ერთ არაბ მწერლის ბელადორის ცნობას, რომ სომხეთის ამირას ალ-ჯარაჰ აბდალლაჰ (VIII-ს. ქრ. შ.) ბარდავის მოქალაქეებმა შესჩივლეს ქალაქში წონისა და საწყავის საზომები მრავალი და სხვადასხვანაირი ტრიალებოდა; ამის გამო ამირამ სწორე ერთგვარი და სამართლიანი საზომები შემოიღო (Sauvair, *Matériaux ect. III, mesures*, *journal asiatique* 1886 წ., févr.-mars avril, გვ. 155—6).

*) როგორც ზემოდ მოყვანილ ნაწყევტებიდანა სჩანს, ამ უკანასკნელ ცნობას საბა ორბელიანიც ეთანხმება.

**) ამ მწერლის ცნობები გადმოცა პრ. ნ. მარამა, რისთვისაც გულითად მადლობას ვუძღვნი.

არაბ ამირას საქართველოშიც შეეძლო საზომები შეეცვალა. რასაკვირველია თვით საქართველოს მთავრობასაც შეეძლო ასეთი ცვლილება მოეძინა. ხელნაწერებში იპედია ჯერ კიდევ ბევრი მასალები აღმოჩნდება საზომების შესახებ და მაშინ ამ რთულ და საეკონომიო ისტორიისათვის დიდმნიშვნელოვან საკითხის გამორკვევაც უფრო ადვილი იქნება. არაბულ სხვა საზომების შესახებ ბევრი ცნობები მოიპოვება*), მაგრამ სხვა და სხვანაირი და ხშირად ერთიერთმანეთის დამარღვეველი; სამწუხაროდ ეს ცნობები ჯეროვანად შესწავლილი არ არის. აქ მოვიყვან მხოლოდ იმავე აბუ აბდალლაჰ მუჰამედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფის ცნობებს რაც ერაყს შეეხება: „კაბიწი 25 რიტლია... ხოლო გრივი (ჯარიბ) სხვა და სხვა ქვეყნებში სხვა და სხვანაირია და 10 კაბიწისაგან შედგება; ამნაირადვე იცვლება კაბიწის წონაცა“-ო (Liber Mafatih al-alam).

ღვინის საზომად ჩვეულებრივ „კოკა“ იხმარებოდა ხოლმე (იეწ და ფოთუმეს ცხოვრება, საეკლ. მუზ. გამოც. გვ. 46; შიო მღ. ისტ. საბ. გვ. 59, 1250—60 წ. სიგელი; ქრონიკები II, 137, 150, 153). ერთ 1246—50 წ. სიგელიდანა სჩანს, რომ ჩვეულებრივ კოკის გარდა მოზრდილ კოვებსაცა ხმარობდნენ, მაგ. გელათსა ჰქონია საკუთარი „მონასტრული დიდი კოკა“ (ქრონიკები II, 129). რკონის 1259 წლის სიგელში მოხსენებულია: „კულუხი ძეული იყო თორმეტი კოკაჲ ოცდათხ-ღიტრიანითა კოკითა თითოსა მიწასაზედა“-ო (ქრონიკები II, 136); რაკი ამ საბუთში ნიშანდობლივ აღნიშნულია რამდენ ლიტრიანი კოკა უხმარიათ, უეჭველია იმიტომ, რომ ამაზე ნაკლებ ლიტრიანი კოკებიც ეოფიდა; ეახტანგი თავის სამართალში ამბობს: „ადგილი არის კოკა 8 ლიტრა არის, ადგილია 10 ლიტრიანიანია, ადგილია 12, ადგილი 16, ად-

*) იხ. Sauvaire'-ის ზემო აღნიშნული თხზულება; Nöldeke'-ეს წიგნში Geschichte der Perser und Araber, გვ. 246, შენ. ს. და კრემერის თხზულებაში Culturg. Streifzüge კაბიწის შესახებ არსებითი და ახალი რამე ცნობები არ მოიპოვება.

გილია 24 ლიტრიანია“-ო (კარი ეალისა, მუხლი 120). მე-IX—XIII-ე ს.—შიც 24 ლიტრიანის გარდა სწორედ 8, 10, 12 და 16 ლიტრიანი კოვებიც იყო, თუ სხვანაირი საბუთებიდან არა სჩანს. საბა ორბელიანი ამტკიცებს, რომ „საწყაფი კოკისა არს ათი ახალი ლიტრა“-ო (ლექსიკონი, 149). რასაკვირველია მე-IX—XIII-ს. კოკა 24 ლიტრიანიც და მომცროვებიც ძველ მაშინდელ ლიტრის კვალობაზე იქნებოდა ნაანგარიშევი. რაკი, როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, ჯერ-ჯერობით ძველ ლიტრის წონა გამორკვეული არ არის, ამიტომ ჯერ არც ძველ კოკის რაოდენობის შეტყობა შეიძლება.

კოკის გარდა კიდევ შემდეგი საზომებია საბუთებშია მოხსენებული: „ურეში ღუინო“ (1246—50 წ. სიგელი, ქრონიკები II, 129), „საჰაღნე ღუნოჲ“ და „ღუნოჲ თუთოჲ ცაღი“ (1212—27 წ. ვაჰანის მონასტრის ძეგლი, შიო მღ. ისტ. საბ. 34, 35); საჰაღნე ეხლაც იხმარება კახეთში; საბა ორბელიანი საჰაღნეს „ულაყის სატუთრთაჲ“-ადა სთვლის (ლექსიკონი, 263), ხოლო იმის წონის შესახებ არას ამბობს. საჰაღნე „ჰაღანი“-სეგან არის ნაწარმოები, რაც აქლემის კურტანსა ნიშნავს (დაბადება, შესაქვე 31, 34), როგორც სამართლიანად ამბობს საბა ორბელიანი; მაშასადამე საჰაღნე თავდაპირველად აქლემის ტვირთსა ნიშნავდა და არა ულაყისას; რა წონის საზომად ითვლებოდა ძველად საჰაღნე საბუთებიდან არა სჩანს. საჰაღნე რასაკვირველია საქონლის ორივე გვერდით იყო გადაკიდებული, თვითოეულს მათგანს „ცაღი“; ერქვა; ამ ცაღის წონა რასაკვირველია მაშინ გამოირკვევა, როცა საჰაღნის წონას შევიტყობთ.

მომცრო საზომებად „კოჭობა“-სა (იოანეს და ეფთვიმეს ცა, გვ. 46). და „კარასეულ“-სა (შ. 1123 წ. დავით აღმაშენებელის ანდერძი, შიო მღ. ისტ. საბ. გვ. 18 და იოანეს და ეფთვიმეს ცა, გვ. 46) ხმარობდნენ; საბა ორბელიანი ამბობს კოჭობა „მცირე ქოთანი“-აო (ლექსიკონი 152); კარასეულის შესახებ არაფითარი ცნობები არ მოიპოვება; სომხურ წყაროებში არის საზომი *კარასი* „კარას“ (*Ազգերեսան*,

op. cit. 110), მაგრამ იქაც მეტად გამოუკვეველი მასალებია. დასასრულ „კვანისი“ (1250—60 წ. სიგელი, შიო-მღ. ისტ. საბ. გვ. 59—60), რომლის შესახებ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს მხოლოდ „მცირე სასმისი იყისა“-ო, ე. ი. არაყისა, მაგრამ ძველად ღვინისათვისაც უზმარიათ („კვანისითა ღვინაჲ“), და ჭიქა (1259 წ. რკონის სიგელი, ქრონიკები II, 157).

* *

რაკი ყველა ის ცნობები, რომელიც-კი მე-IX—XIII-ე ს. დროინდელ საბუთებში მოიპოვება საფასისა და საზომის შესახებ, შეკრებილი და შესწავლილი გვაქვს, ეხლა ამ დროინდელ საეპქრო ფასების გამორკვევას უნდა შევეუდგეთ და თუ რომ შესაძლებელი იქნება აწინდელ ფულის კვალობაზეც გამოვიანგარიშოთ.

ნიკორწმინდის სიგელში საკმაო ცნობები მოიპოვება მე-XI-ე საუკუნისთვისახებ. პირველად ისეთ ცნობებს მოვიყვანთ, სადა ფასი ფულად-კი არა, ნივთად არის აღნიშნული, — შემდეგ სადაც ფულადაა.

„მეტეხარას დებორიანის ძისაგან ვიყიდე გლეხი და ამისთჳს მივეც: ძულოჲ ახალი ერთი და შედეგი ძულოჲ: ა : ტაბასტაჲ სომხური: ჯაქვი: და კარი კარგი: ა სასთაული ხირაჲთა კარგი: და ქაფი ჯაქვსაჲ: ა“ (ქრონიკები II, 45).

„შქმერს ვიყიდე შქლომსგან გლეხი: ა : და სასეფონი ყანანი და ფასად მივეც: ჯორი: ა დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ კარი: ბ ფურია: ა :“ (ibid. II, 48).

„ვიყიდე ცხილათს გლეხი აბულახტარისაგან: ა : და მივეც: ცხენი ხუადი ორი, სტავრაჲ კაბაჲ: ა : დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ : ავშარა რკინისაჲ: ა“ (ibid. II, 48).

„ვიყიდე აჩქლისაგან გლეხი: ა ბობოთს და მივეც: ცხენი: ა კარი: ა დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ : ცვლი ლიტრა: იდ: და ზოცლი: ა :“ (ibid. II, 48).

„ოკრიბას ჯუარისას ვიყიდე ნასრაჲსა ასულისაგან გლე

ზი.... და მისთვის მივეც ფასად: ცხენი: ღრაქკანი ღუკა-
ტი:ზ: და ფური:ბ:“ (ibid. II, 49).

„მეტეხარას ვასალის ძისაგან ვიუიდე ვენაკი:ა: და მივეც:
კარი:ა: და საკნისი:ბ:“ (ibid. II, 45).

„ჯინქარაჲს ძისა გლეხისაგან ვიუიდე ნათხაღი ვენაკი-
საჲ... და მივეც: ზროხაჲ:ა: და ორმოცისა ღრამისა კმელა-
დი“ (ibid. II, 45).

„მეტეხარას ჯინჯინოძისაგან ვიუიდე ვენაკი... და მივეც:
ფური:ა: და კმელადი სამოცდა თხუთმეტისა ღრამისაჲ“ (ibid.
II, 45).

„ზნაკუას ვიუიდე აგარასთანა აბულათაჲს ძისაგან ვენა-
კი: და ყანაჲ:ა: და მისთვის მივეც: ცხენი კარგი:ა:“ (ibid.
II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვახტანგის გლეხისაგან ვიუიდე ყანაჲ:ა:
და მივეც: ხუარბალი გრივი:გ:“ (ibid. II, 46)“.

„მუნვე ზნაკუას კეპოჲს ძისაგან ვიუიდე ყანაჲ:ა: და მი-
ვეც: კარი ერთი, ჩკინაჲ ლიტრაჲ რეაჲ და ქალამანი ორი“
(ibid. II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვახტანგის გლეხსა მივეც სახლი: და
მისგან ავიდეთ ყანაჲ:ა:“ (ibid. 46).

„მუნვე ზნაკუას... იუიდა მიწაი ტეიანი და მათ უბოძა
ფასად ჯაქვი:ბ:“ (ibid. II, 46) და სხვა კიდევ მრავალი ამ-
გვარი ცნობებია ნიკორწმინდის სიგელში.

ეხლა ამავე საბუთიდან ისეთ ცნობებს მოვიყვანთ, სადაც
ფასი ფულად არის აღნიშნული:

„ვიუიდე... იალმაგისაგან ყანაი და მივეც მას: ღრაქკანი
კონსტანტინატი:ბ:“ (ibid. II, 47); როგორც ზემოდ აღ-
ნიშნული იყო ბიზანტიური ოქროს ფული ^{18/15} მისხალ ოქ-
როს შეიცავდა; ერთი მისხალი ბაჯაღლო ანუ წმინდა ოქრო
ეხლა 5 მანეთად და 50,96 კაპიკადა ფასობს (იხ. პროფ. კა-
უფმანის *Русский Вѣсъ, его развитіе и происхожденіе въ свя-
зи съ исторією рус. ден. системъ съ древ. времени. Записки
нумизм. отд. рус. археолог. общ. I, 175, 1906 წ.*); მისხლის ^{1/15}

ნაწილი მაშასადამე ეღირება $36^2/3$ კაზ., ანუ ბიზანტიური ერთი ოქროს დრაჰკანი 5 მან. 86 კაზ. უდრის. ყანაში 2 დრაჰკანი მიუციათ და ეხლანდელ ფულის კვალობაზე ეს ყანა 11 მან. 72 კაზ. (2×5 მან. 86 კაზ.) ღირებულა;

„ვიეიდე ცხილათხ გლეხნი: ბ:... და შივეც ფასად დრაჰკანი ღუკატი: ლე:“ (ibid. ქრონიკები II, 49); 2 გლეხი 36 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 210 მან. 96 კაზ. (5 მ. 86 კ. $\times 36$), ერთი გლეხი მაშასადამე 105 მან. 48 კაზ.

„ვიეიდე სგოჯაის-ძისაგან ყანაი: ა: და შივეც რკინაი და მატყლი დრამისა: ლ: საი:“ (ibid. II, 47); 1 ყანა 30 დრამა ღირებულა; მე-X-ე საუკ. 15, ან 13 დრამა 1 ოქროს დინარს უდრიდა, მაშასადამე ყანა დაახლოვებით $2^{1/7}$ დინარი ღირებულა, ხოლო დინარი, როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, 1 მისხალ წმინდა ოქროს შეიცავდა, $2^{1/7}$ დინარი=11 მან. 78 კაზ. ($1^{15/7} \times 5$ მან. 50 კაზ.).

„ჭერნეულისა თავსა ვიეიდე თავბრტყელისაგან ყანაი და შივეც ფასად ოცისა დრამისაი“ (ibid. II, 47); 20 დრამა= $1^{3/7}$ დინარს=7 მან. 85 კაზ. ($1^{10/7} \times 5$ მ. 50 კ.).

„ნაყრივისაგან ვიეიდე შიწაი და შივეც ოთხმოცისა დრამისა“ (ibid. II, 47), 80 დრამა= $5^{5/7}$ დინარს=31 მ. 42 კ. ($5^{5/7} \times 5$ მ. 50 კ.). მაშასადამე 1 ყანა 11 მან. 78 კ. გაუიღულა, მეორე ყანა 7 მ. 85 კაზ., მესამე 31 მან. 42 კაზ.; უეკველია ფასის სხვა და სხვაობა თვით მიწის ღირსებისა და ნაყოფიერებაზე იქნებოდა დამოკიდებული.

ნიკორწმინდის სიგელში შენახულია ერთი ცნობა, რომელიც წიგნის ფასს შეეხება; „მე დამზუდა იადგარი ნახევარ წერილი: ა: და გავასრულე ყითავე სისრულითა, შევმოსე და შევცვარე და შევბეკდე და მისისა დაწერისა და შეკაზმისათჳს შივეც დრაჰკანი ღუკატი: იე: და ვიეიდე პარაკლიტონი და შივეც ცხენისა ნახევარი“-ო (ibid. II, 49); ნახევარ წიგნის დაწერისა და შეკაზმისათვის 15 დრაჰკანი ღუკატი=87 მან. 90 კაზ.(=5 მ. 86 კ. $\times 15$), ვთქვათ შებეკდეა, შეცვარვა და შეკაზმა 27 მან. 90 კაზ. დასჯდომოდა,

ნახევარ წიგნის დაწერა ღირებულა 60 მან., ხოლო მთელი წიგნი 120 მანეთი, შეკაზმუღი-კი 147 მან. 90 კაზ.

მემართიანე მოგვითხრობს, ბაგრატმა (1027—72) რომ თბილისს ალყა შემოარტყა ისეთი შიმშილობა იყო, „ღიჭრა ვირის სორცი ხეთას დამად იყიდდეს“-ო (ქარ.-ცხ. 324); 560 დრამი დაახლოვებით 206 მანეთს უდრის.

შემდეგ საბუთებში შენახულია ცნობები ფასების შესახებ შეცვლას სუკუნის ნახევარს: შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში ნათქვამია: „აგარას თორმეტისა დრაჰკნისა ვენაჰი იყიდეთ“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 59); 12 დრაჰკანი $= 12 \times 5$ მ. 50 კ. $= 66$ მან.

იმავე სიგელში სწერია: „საგლეხოსა ვენაჰსა ზედა კაცი ვინმე სხდომილ იყენეს არა მემამულენი, მიწაჲ ვენაკად აეშენა და იგინი კაცი კიდე წაიღეს, ნაშენებისა მათისა ნაცვლად იოანეს გამზრდელსა გარისელაჲს ძესა თქუსშეტი დრაჰკანი მიეცა მათ კაცთათჳს“ (შიომღ. ისტ. საბ. 59); ჩვენ ვიცით, რომ გაშენებაში გამშენებელს ნახევარი ვენახი ერგებოდა ხოლმე; ეს 16 დრაჰკანი სწორედ ამ ნახევარ ვენახის ფასია; მაშასადამე მთელი ვენახი 32 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 5 მ. 50 კ. $\times 32 = 176$ მან; უეჭველია ეს ვენახი სივრცით პირველზე $2\frac{1}{2}$ -ად მეტი უნდა ყოფილიყო ან არა და თვისებით სჯობნიდა. იმავე დროის საბუთში ნათქვამია: „ესე სამოსელი რვა დრაჰკანად ვაქრულად დაათასეს, შენ ოქროდ არ ძალგიწნდა და მოგუეც, ორი გუთანი მიწა“-ო (ibid. 61); ალბად 2 გუთანი მიწა 8 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 8×5 მ. 50 კ. $= 44$ მან; მაშასადამე 1 გუთანი 22 მანეთი; 44 მანეთივე ღირებულა ის სამოსელიც.

მესამეტე საუკუნის დასაწყისს, 1227—30 წ. შემდეგი ფასები ყოფილა: „ცხენი ერთი სამას ორმოცდაათ თეთრად ნაყიდი“ (ქრონიკები II, 102); ამ დროს $12\frac{2}{3}$ თეთრი, ანუ ვერცხლის უფლი 1 ოქროს დინარს უდრიდა; 350 თეთრი $= 27\frac{1}{3}$ დინარს; ხოლო 27 დინარი $= 148$ მან. 50 კ., ამდენი ღირებულა ეს ცხენი; უეჭველია კარგი ცხენი იქნებოდა;

ჩვენ ვიცით რომ მე-XP-ე საუკუნეში თამარ მეფის ქმარმა დავითმა ერთს „სახელგანთქმულ ზერდაგ“ (ყვითელ) ცხენში ფასად უბოძა „ცისხე და სოფელი“ (ქართლ. ცხ. ჭიჭინაძეს გამ. გვ. 444). 1227—30 წ.-სვე ცხენისათვის „უნაგირი ოქრომთა და ზარხომთა მოკედლილი ექუსას თეთრად დაფასებული“ (ქრონიკები II, 102) იყო; 600 თეთრი=47⁷/₁₉ დინარს; ხოლო 47 დინარი=258 მ. 50 კ. ამავე დროს „ერთი პალანკურდნითა შეკაზმული დიდად კარგი ჯორი ოთხას თეთრად მოფასებული“ ყოფილა (ibid. II, 102). 400 თეთრი=31¹¹/₁₆ დინარს, ხოლო 31 დინ.=170 მან. 50 კ.

ამაზე მეტი ცნობები, თუ არა ვცდებით, საბუთებში არ შეგვხვდრია; თუ შემდეგში ამგვარი ცნობები ბლომად აღმოჩნდება და შეგროვდება, მაშინ რასაკვირველია, შეიძლება ამ ფასების აწევ-დაწევას ჩაუკვირდეს მეცნიერი და რაიმე დასკვნას დაადგეს, ხოლო ჯერ-ჯერობით მხოლოდ მასალების შეგროვებითა და შესწავლით უნდა დავემუშავოთ.

შემჩნეულ შეტდომების გასწორება*)

გვერ.	სტრიქონი:	უნდა იყოს:
3	6	პირველ
5	14	აზნაურნი.
5	14	მსახურნი
9	6	ხილისა
11	15	ვიყვანთ
11	19	გავისაკუთრე
11	22	საწირესვე
12	24	ჰქონდეს
12	27	22
13	1	:ბ:
13	2	:ხ:
14	8	თვთ
14	8	კელისუფალმან
16	5	53-4
16	20	გლეხნი
16	20	კუამლად
16	21	27
17	1	ორთავ
18	31	ხნავდნენ
32	21	152
35	18	არაი საქმე უც
35	31	ებაჟ
35	31	წამალაისძე
36	8	თითოი
36	8	რვა რვასა
37	10	ქართველია
45	13	მოცუუარე
45	13	მისისა
46	10	ნადირებულისა
46	15	ველთავე
46	15	მოლარეთაგან
47	19	საკვეისუფლო
47	22	საკვეისუფლო
48	9	დაკირებიტს
48	17	რებიტო

*) ჩემ მოვალეობადაა ვთელი გულითადი მადლობა ვუძღვნა პატივცემულს ალ. ყიფშიძეს, რომელმაც დიდად დამავალა და ამ წიგნის ბეჭედის დროს კორექტურას თვალყურს ადევნებდა.

გვერ.: 60 50 51 52 53 53 53 55 56 58 58 58 63 64 64 64 65 66 66 66 67 68 69 70 70 72 76 76 77 79 80 81 85 91 91 93 94 96	სტრიქონი: 11-12 13 18 22 10 10 11 13 27 18 7 13 23 25-6 1 5 15 28 25 1 12 23 9 22 23 26-7 32 7 12 33 4 14 22 15 21 1 9 8 20 22	უნდა იყოს: განამრავლნა უჯარმოსასა აი შეგროვილი სოფელი და რომელნი ძუელად მიზოძეს შესავალი სამეფოსა დასახლებულ სახარაჯო მღვამად მთავარნი მოუკდა განსრულებულიყო კვრიკე ქრ. 342 343 შაფშეთი, აკარა ზამთარი მკვდრთა ყელში მოსრა იმდენად ლონე აღმოსავლეთისათა აქეს მიწებიც ზოგიერთი ანგარიში Ghazarian გამოიჩინა ოლონდაც არ ხორასანში საქართველოში ხმარობდნენ წონა
--	--	--